

Artner Annamária: Válságban a (bér)munka
A munkaerőpiac helyzete és perspektívái a mai világgazdaságban
(Első fejezet)
MTA VKI, 2010. június¹

Tartalom

I. Válságról válságra: Az áthárítás körei	2
1 Válságtól válságig – a felfelé ívelő szakasz a technológiai haladás tükrében	3
1.1 A gyökerek: 1929-33 - a hosszú válság	3
1.2 Fellendülés a második világháború után	5
1.3 A mikorelektronikai kor születése	5
1.4 Az új technológia kialakulásának gazdasági szükségszerűsége	6
1.5 A technikai fejlődés és a gazdasági erőviszonyok kapcsolata	7
2 Válságtól válságig – a felfelé ívelő szakasz a hegemon világend szabályai tükrében	8
2.1 Az első áthárítás: a fejlődő országok eladósodása	8
2.2 A második áthárítás: adósságkezelés és neoliberalizmus	10
2.3 Az USA világgazdasági pozíciójának megerősödése	15
2.3.1 Növekvő forrásbevonás	15
2.3.2 Növekvő beruházások és profit	17
2.3.3 Az USA kamatpolitikája	21
2.3.4 Deficités költségvetés	22
3 Összegzés	27
4 Hivatkozások	29

Vizsgálatunk a munka, pontosabban a piacon értékesített munkaerő, a *bérmunka* helyzetének rendszerszintű, közgazdaságtani feltérképezésére irányul. A munka az emberi társadalom alaptevékenysége, amelynek viszonyai meghatározzák a társadalom egészét. A munka azonos az azt kifejtő emberekkel külön-külön és kooperációjukban is. Ezért a munka viszonyaiban bekövetkező zavarok, amelyek sűrűsödési pontja a munka (jelen társadalmunkban a *bérmunka*) hiánya, a társadalmi újratermelést, tehát az egész emberi társadalmat fenyegetik.

---

¹ Részben frissítve 2012-ben.

Napjainkban válságban van a munka két értelemben is. Egyfelől és közvetlenül: a 2008-ban felszínre tört világgazdasági válságban romlott a foglalkoztatási helyzet, és egyelőre nem látszik, mi fog ezen tartósan javítani. Másfelől és általában azonban a behatóbb elemzés rámutat, hogy a munka már régóta válságban van, a munkahelyek száma és a foglalkoztatási viszonyok romlanak, a bér munka helyzete – a munkaerőpiac – már régóta labilis. A dolgozat azt vizsgálja, mi ennek az oka, hogyan jutottunk idáig, milyen törvényszerűségek okozzák a mindkét értelemben vett válságot.

E kérdés körbejárásához elengedhetetlen a gazdaság hajtóerejét képező tőke újratermelésének vizsgálata. Ennek az újratermelési folyamatnak a módja meghatározza a munka jellegét, a bér munka viszonyait, illetve a vele azonos társadalmat alkotó emberek helyzetét. Ezért dolgozatunkat a tőke újratermelési folyamatának vizsgálatával kezdjük.

Az első részben a hosszú ciklust tekintjük át a vilárendszer-elmélet kontextusában, ezért fokozott figyelmet fordítva az USA gazdaságának fejlődésére. Fő kérdéseink:

Hol van a hosszú ciklus inflexió pontja és miben rejlik ez? Mi okozza a világgazdaságban a ciklusságot, a helyi és részleges válságokat? Mi a viszony a munkára általában, a bér munkára pedig különösen ható technológiai fejlődés, tőke megtérülés és a ciklikusság között? Itt a tőkefelhalmozás, a beruházások, a profitabilitás és a mindezeket kiszolgáló főbb gazdaságpolitikai eszközök vizsgálatát végezzük el.

A második részben a munka helyzetének változását követjük nyomon a hosszú cikluson. Fő kérdéseink:

Hogyan alakult a munkaerőpiac a hosszúciklus, az annak szakaszaihoz illeszkedő gazdasági-társadalmi paradigmák során? Miben rejlenek, és mik okozzák a munkaerőpiac feszültségeit? Milyen foglalkoztatási stratégiával igyekeztek és igyekeznek orvosolni ezt a különböző régiók, országok. Elemzésünkben itt is kitüntetett szerepet kapnak a fejlett országok (USA, EU), de a kitekintünk a hierarchia alsóbb fokán álló országokra is, amelyek a megrendült világgazdasági struktúrában növekvő jelentőségre tesznek szert akár gazdasági erejük növekedése, akár társadalompolitikai útkeresésük folytán.

Elemzésünk a szakirodalom eredményei mellett széles körű statisztikai bázisra támaszkodik. Az adatokból igyekeztünk mindenütt diagramokat készíteni, amelyek segítik a folyamatok átlátását, és könnyebben érthetővé teszik a mondandót az olvasó számára is. Az ábrákra való szövegek közötti hivatkozásoknál az olvasó a számmra kattintva (Ctrl+klikk) a hivatkozott ábrára ugorhat.

Szintén a szemléltetés kedvéért, ahol szükségesnek tűnt, trendvonalat illesztettünk a görbékre. Mindig azt a trendvonalat választottuk, amelyek a lehetőségek közül a legjobban illeszkedtek (amelyeknek az R^2 értéke a legnagyobb).

A dolgozatot összefoglaló fejezet zárja, amelyben az adatokkal végzett elemzés eredményeinek elméleti következtetéseit igyekszünk megadni.

Az alább közölt fejezet a kutatás első fázisát, az 1929-es és a 2008-as válság közti világgazdasági fejlemények összegzését nyújtja különös tekintettel a globális gazdaság értékáramlásain alapuló spontán piaci áthárítási mechanizmusokra.

I. Válságról válságra: Az áthárítás körei

Az 1929/33-as és napjaink 2008-ban kirobbant válsága közti időszak nagyrészt lefedi azt, amit Wallerstein a tőkés vilárendszer „1917-ben kezdődő és még ma [1983] is tartó konszolidációjá”-nak nevez. (Wallerstein 1983:25) Ez a „konszolidációs periódus” azóta a

globalizációnak nevezett, de nagyobb precizításra törekedve fő piaci ágenseikről „transznacionális monopolkapitalizmusnak” (Rozsnyai 2002), államközi kapcsolatai alapján pedig „egypólusú, hegemon” világrendszernek (Szigeti 2005) nevezhető rendszerre fejlődött.

A két nagy világgazdasági válság között eltelt időszakot egy hosszú ciklusnak tekintve a felfelé ívelő (a wallersteini „konszolidációs”) szakasz 80-as évek elejéig, a lefelé ívelő szakasz pedig azt követően a 2008-ban felszínre törő válságig tart. Az elemzésből kitűnik, hogy a ciklus kibontakozása csak a második világháború után kezdődik, az 1929-33-as válság addigra oldódik meg végképp. Mint látni fogjuk, a hosszúciklus „inflexiós pontja” jól tetten érhető a hierarchizált világgazdaságot meghatározó nagyhatalom gazdasági mutatóin és gazdaságpolitikai fordulatán, s egyben két Kondratyev-ciklusra osztja a két nagy válság közti periódust.

Ezalatt a 8 évtized alatt egy világháború, számtalan helyi háború, egy nagy adósságválság, helyi válságok sora zajlott le, és Európában megdőlt a kapitalizmust meghaladni szándékozó társadalmi kísérlet. A kapitalizmus a szervezett vagy „jóléti” (keynesiánus) rendszerről áttért a tőkeértékesülés igényeit a legmesszebbmenőkig kiszolgáló neoliberális modellre. Ezt a modellt a tőkés világgazdaság hierarchikus, majd a szovjet modell összeomlása után hegemonikus berendezkedése kísérte, illetve szilárdította meg.

A látványosan 2008 őszén jelentkező válság és előzményeinek elemzését a világrendszer-szemléletre alapozzuk. Antonio Gramsci, Peter Taylor és természetesen Immanuel Wallerstein és Giovanni Arrighi munkássága meghatározó a *hegemon* világrendszer² fázisainak, és elemzésünk tárgyának, az „amerikai fogyasztói kapitalizmus” uralta világrendszernek elemzésében, amelyet a hazai szerzők közül legátfogóbban Szigeti (2005) rendszerezett. A világrendszer-szemlélet alapján a kapitalista világgazdaság ciklusait a tőkefelhalmozás ciklusai határozzák meg. Ugyanakkor a világgazdasági ciklusok (már a modern világgazdasági rendszer csíraformája, azaz a XVI. század óta – ld. Wallerstein 1983) hegemonia-ciklusokban zajlanak, ahol a termelési, kereskedelmi és pénzügyi hatalmat képviselő hegemon csúcshatalom egyben intellektuális, morális és kulturális-ideológiai uralmat is gyakorol az egész felett. Ennek a hatalomnak a saját érdekei mindig úgy jelennek meg, mint az egész rendszer egyetemes érdekei. „What's Good for the Hegemon is Good for the World.” Ezt nevezi Taylor (1996) univerzalizmusnak. (Ld. még Taylor 1997 és Szigeti 2005:78-80)

1 Válságtól válságig – a felfelé ívelő szakasz a technológiai haladás tükrében

A kapitalizmusnak az elmúlt közel száz évben végbement fejlődését, mint három válsággal határolt, a tőkefelhalmozás szükségletei mentén zajló folyamatot vizsgáljuk, amelyet a pénzügyi-gazdasági „szuperstruktúrával” (Szalai, 2001) megerősített „példa nélküli globális (katonai, gazdasági, technológiai, kulturális) szuperhatalom” (*'a power of unprecedented worldwide reach and grasp'* - Brzezinski 1997:3), az USA vezetett. Ezért különös figyelmet szentelünk a rendszert meghatározó Egyesült Államok tőkeértékesülési feltételeinek.

1.1 A gyökerek: 1929-33 - a hosszú válság

---

² Giovanni Arrighi nevéhez fűződik a Gramsci-féle hegemonia-koncepciónak az államközi kapcsolatokra alkalmazása a korábban bevett, de számtalan értelmezést nyert „imperializmus” fogalmával szemben. Ld. Arrighi (2009)

Az első világgazdasági válság is az Amerikai Egyesült Államokból indult ki, de már akkor is megrengette a kapitalista világgazdaságot. A válságkezelés módszerét is az USA határozta meg (eltekintve itt most a fasizmustól, mint „megoldás”-tól). Ez a módszer csak lázcsillapító de nem orvosság volt, így a válság tulajdonképpen egészen a második világháborúig tartott.

Az amerikai tőzsde összeomlása, a felszökő munkanélküliség azonnali választ, az addigi politika változtatását követelte. Így 1929 és 1933 között átbillent a törvényhozásban a politikai mérleg. Rooseveltet 1933 márciusában iktatták be. Mind az alsóházban (House of Representatives), mind a felsőházban (Senate) az addigi republikánus (jobbközép) többséget demokrata (balközép) többség váltotta fel. A demokraták súlya egészen 1938-ig mindkét helyen tovább nőtt.

A New Deal keynesi alapú állami keresletösztönzése a válság hatását jelentősen tompította, a szükségszerű technológiai váltást azonban akadályozta. Nem kövezett be a schumpeteri „teremtő rombolás”. Itt meg kell említenünk, hogy a válság szakirodalmában szerepel az a tétel, miszerint az 1929-33-es válság „elhalasztott” válság volt. (Kuczynski In.: Borchardt 1987:23) Annak már 1913-ben ki kellett volna törnie, de ezt az első világháború kirobbanása megakadályozta oly módon, hogy a háborús konjunktúra lehetővé tette a szerkezetváltás nélküli fellendülést. Ez alapján azt mondhatjuk: az 1929-33-as válság egy korábbi görgetett válság volt, és ami nem oldódott meg 1913-ban, az nem oldódott meg a harmincas évek roosevelti állami segélycsomagjaival sem.

A roosevelti válságkezelés korlátairól ad képet az USA jövedelmének alakulása a 30-as években. A GDP és egy főre eső értéke 1933-ig csökkent, majd lassú növekedés (és az 1938-as ismételt visszaesés) után még 1939-ben sem érte el az egy évtizeddel korábbi szintet. (Visualizing Economy) A visszaesés azért következett be, mert az 1930-tól növekvő szövetségi állami kiadásokat az ismételt elnökválasztás után 1936-37-ben jelentősen visszafogták. Vagyis a gazdaságnak az állam nyúlt a hóna alá, és az előbbi csak addig állt meg úgy-ahogy a lábán, amíg az utóbbi tartotta. Ugyanaz zajlott, mint napjainkban: a munkanélküliség súlyos társadalmi hatásait elkerülendő lélegeztető gépre kötötték a régi, erkölcsileg elavult, profittermelésre képtelen ágazatokat és technológiákat, vagyis állami pénzekkel biztosították, hogy ezek profitot tudjanak realizálni. Ám ha a gépet leállítják, a beteg fulladozni kezd, mint 1937-ben az amerikai gazdaság. Így aztán 1939-től ismét nőttek az állami kiadások, de immár egy tartósabb termelési szerkezet megalapozása érdekében: beindult a háborús fegyverkezés.

A mának szóló legfontosabb tanulságok közé tartozik, hogy Roosevelten első törvényeinek egyike a spekulációt korlátozó híres Glass-Steagall Act II. volt, amely szétválasztotta a kereskedelmi és beruházási banki funkciókat, magyarul megtiltotta a bankoknak, hogy értékpapírokkal kereskedjenek. Ezt a törvényt **1980-ban** részlegesen, 1999-ben Clinton idején pedig republikánus szavazattöbbséggel végérvényesen hatálytalanították. Erre a későbbiekben – a 2008-as válság kapcsán – még visszatérünk.

A válságból való kilábaláshoz új technológiai paradigmára volt szükség, amely megbízhatóan és tartósan megemeli a termelékenységet, vele a profitabilitást. Ez azonban csak évtizedekkel később következett be. **Az új technikai ciklus a második világháború után indult.** Ezt támasztja alá Collins és Williamson (1999) tanulmánya is, amely szerint a második világháborúig az általuk vizsgált 11 fejlett országban a tőkejavak relatív ára csökkent, utána viszont növekedni kezdett. Nyilvánvalóan az elavult technológiák ára az, ami csökkent, és az újaké nőtt. Ez minden termék (technológia) életciklus-görbéjének sajátja. Az 50-es-60-as évek olcsó kőolajon alapuló ipari fejlődésének kifulladását, és az általunk tárgyalt hosszú ciklus első Kondratyev-ciklusának lezárulását a 70-es évek olajárrobbanásai jelezték. Az ezt követő második Kondratyev-ciklus technológiája a mikroelektronika volt. A technológiai

struktúráváltást ismét a beruházási eszközök áremelkedése kíséret: a korszerű automatizált gépsorok eleinte nagy beruházási költséget jelentettek, ami megnyilvánult magának a mikroelektronikai iparnak a beruházási költségeiben is. (Artner, 1990)

A 2008-as válsággal lezáruló technológiai paradigma, jelesen a félvezetőiparból sarjadó infokommunikációs technológiák valójában csak a 90-es években vezették a fellendülést, holott már jóval évtizedekkel azelőtt megjelentek.

1.2 Fellendülés a második világháború után

A technikai fejlesztés a hadiiparban koncentrálódott, és egyelőre nem szülte meg a polgári termelést forradalmasító új technológiát. Pontosabban megszülte, de nem azonosította, nem használta fel, mert a fegyverkezés kellő konjunktúrát vitt a gazdaságba, amivel elodázta a polgári termelés forradalmasításának szükségességét. Ez csak a háború után vált ismét égető kérdéssé.

A harmincas évek második felében a Lockheed kifejlesztette korának leggyorsabb (a hangsebességet átlépni képes) és legjobban manőverezhető, két hajtóművel rendelkező vadászbombázóját, amelynek prototípusával már 1937-ben elnyerte az amerikai légierő díját. A P-38 Lighting-ből, amely a II. világháború minden frontján bevetésre került, a hitleri Anschluss után, 1938-ban Nagy Britannia vásárolt először. A Lockheed később az amerikai kormány kiemelkedő fontosságú beszállítójává is vált. (Rich 1995:225-226.o.) A katonai kiadások azonban csak 1940-től, Franciaország megtámadásától kezdve ugrottak meg. 1940-ről 1941-re több mint hatszorosukra nőttek (SIPRI). Az angolok és a franciák is nagy tételben vásároltak, és aranyban fizettek. A háborús fegyverkezésnek köszönhetően az amerikai gazdaság soha nem látott konjunktúrával hagyta maga mögött az első nagy válságot, ami azonban kérészerűtlennek bizonyult. A második világháború után az amerikai gazdaság – lévén még mindig nem rendelkezett az új technológiai paradigmával – ismét visszaesett.

vadászbombázóját, amelynek prototípusával már 1937-ben elnyerte az amerikai légierő díját. A P-38 Lighting-ből, amely a II. világháború minden frontján bevetésre került, a hitleri Anschluss után, 1938-ban Nagy Britannia vásárolt először. A Lockheed később az amerikai kormány kiemelkedő fontosságú beszállítójává is vált. (Rich 1995:225-226.o.) A katonai kiadások azonban csak 1940-től, Franciaország megtámadásától kezdve ugrottak meg. 1940-ről 1941-re több

mint hatszorosukra nőttek (SIPRI). Az angolok és a franciák is nagy tételben vásároltak, és aranyban fizettek. A háborús fegyverkezésnek köszönhetően az amerikai gazdaság soha nem látott konjunktúrával hagyta maga mögött az első nagy válságot, ami azonban kérészerűtlennek bizonyult. A második világháború után az amerikai gazdaság – lévén még mindig nem rendelkezett az új technológiai paradigmával – ismét visszaesett.

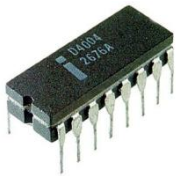
1.3 A mikorelektronikai kor születése

Az új ciklus új technológiája még a régi méhében, annak hanyatló ágában jön létre. Most is ez történt, de az új paradigma sokáig tetszhalott maradt.

A termelést a 70-es évekig uraló technológiák (az energiafaló vas- és acélipar, nehézszerkezetgyártás, az ezekre épülő termelő- és közlekedési eszköz gyártás) mindaddig nem adták át helyüket a korszerűbb technológiáknak, amíg a régi struktúrákat a 70-es évek válsága el nem söpörte.

A vákuumcsövek világát felváltó félvezetőipar alapzatát, az első tranzisztort a kanadai Julius Edgar Lilienfield fejlesztette ki még 1925-ben, és védette le az USA szabadalmi Hivatalánál (USPO), de találmányát nem publikálta, és soha egyetlen eszközben sem hivatkoztak alkalmazására. Hasonló eszközt készített a német Oskar Heil 1934-ben (EPO). Kutatók kimutatták, hogy amikor végre az AT&T Bell Laboratories két, korábban a hadiipari kutatásokban részt vevő tudósa, John Bardeen és Walter Brattain 1947-ben germánium alapra ültetett formában szabadalmaztatta a tranzisztort, Lilienfield szabadalmát használták fel. Erre azonban soha sehol nem hivatkoztak. (Arns 1998) Az első szilíciumtranzisztort a Texas Instruments építette 1954-ben, és néhány év múlva, 1958-ban mind a TI, mind a Fairchild készített félvezető lapocskán (szilíciumon, germániumon) összekötött tranzisztorokat (integrált áramkört, IC-t).

Az első olyan integrált áramkört, amely egyszerre volt képes logikai és aritmetika műveletek végrehajtására, és így programozható volt (mikroprocesszor), az Intel hozta ki 1971-ben. Ezzel megszületett a számítógép miniatürizált központi egysége (CPU), útjára indult a mikroelektronikai alapú fejlődés, megnyílt a lehetőség a termelési technológiák forradalmasítása előtt a tervezéstől a gyártásig.

1.4 Az új technológia kialakulásának gazdasági szükségszerűsége

A mikroprocesszor megalkotásáig eltelt időben a tőkefelhalmozás elkerülhetetlen ciklikussága miatt rendszeres visszaesések következtek be a fejlett országokban (a 40-es, 50-es és a 60-as évek végén is), de közben kiépült a volt gyarmatbirodalmakkal fenntartott kapcsolatok, valamint a tőkés országok egymás közötti együttműködésének (EGK) kifinomultabb rendszere. Az amerikai gazdaság zökkenőmentesen nőtt, a profitok szárnyaltak, a beruházási ráta évről évre emelkedett, legalábbis a 60-as évek közepéig. 1965 után a beruházási ráta növekedése megtorpant. (Ld. 6. ábra) A szocialista országok demonstrációs hatására kiépülő jóléti rendszerek jelentős anyagi terhet róttak a tőkés államokra. A régi technológiai paradigma végképp kifulladásban volt.

A gyarmati rendszer felszámolása a 70-es évek elején fejeződött be (1974-ben szűnt meg az utolsó, a portugál gyarmatbirodalom), és a II. indokínai (vietnami) háború is a végét járta. Az újjáalakult nemzetközi erőegyensúlyban – amelyet később az ENSZ 1974-es és 1975-ös ülészakán elfogadott „új nemzetközi gazdasági rend” is fémjelzett – a fejlődő, olajexportőr országok, nem függetlenül az USA-nak a közel-keleti nagyhatalmi politikájától, bevetették az „olajfegyvert”. Az olajárak 1973-74-es majd 1978-79-es drasztikus emelkedése immár végérvényesen ellehetetlenítette a korábbi energifaló technikai struktúrát. Az áremelkedések következtében hatalmas dollárösszegek kerültek az olajexportőr fejlődő országok kezébe (ezek összege már az első olajárrobbanás után, 1975-ben elérte a 45 milliárd dollárt – Inozemcev et al. 1978:53), amelyeket nem tudtak beruházni, és felhalmoztak az európai és amerikai bankokban, ahol az addigra meginduló (főleg amerikai) tőke kivitelből és pénzügyi tevékenységből származó profit jó része is feküdt.

A fejlődő országok nemzeti gazdaságfejlesztésének áru- és tőkeimportigénye a fejlett országok konjunktúráját táplálta, profittermelő képességük kitágítását tette lehetővé a termelés kitelepítésével. A fejlődők kibontakozó gazdasági egyensúlytalansága ugyanakkor eladósodási pályára állította őket, amelyet az olajárrobbanás elviselhetetlen méretűvé nagyított. Latin-Amerika bruttó eladósodása például 1970-ben még „csak” 21 milliárd dollár volt, 1974-ben azonban már 45,4 milliárd dollár, túlnyomó többségében 10 évnél rövidebb lejáratú kötelezvényekkel (Kollár 1992). A fejlődő országok eladósodásából a fejlett országok profitáltak a legtöbbet, mint arról később még szó lesz.

Immáron megvolt az új technológia (a mikroelektronika), amivel a gazdasági fejlődést ki lehetett húzni a kátyúból, de ahhoz az új paradigma elterjesztése, vagyis az elektronikai ipar és alkalmazásának fejlesztése kellett. A fejlett világban a 70-es évektől végre meglódult a technológiai modernizáció.

A magánvállalati kutatások mellett állami programok sora született. Az elektronikai iparra ugyan már a 60-as években is költöttek a kormányok, ám a 70 évektől, az IC megjelenése után állami dollár milliárdok áramlottak a félvezetőipari és az ezen alapuló elektronikai fejlesztésekbe. (Ld. részletesen az USA, az Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Németország és az Európai Unió példáján Artner 1989). Ennek alapján állapította meg az

amerikai Szilíciumvölgy történetét feldolgozó Werner Rügemer, hogy „a 'szabad vállalkozás' legendája éppen erre az ágazatra áll a legkevésbé” (Rügemer 1987:109).

Hogy honnét volt erre pénz éppen az olajárrobbanás idején, azt a 2.1 és 2.2 fejezetben vizsgáljuk meg.

1.5 A technikai fejlődés és a gazdasági erőviszonyok kapcsolata

A piaci viszonyok természetéből adódóan mindaddig nem érdemes új technológiát bevezetni, amíg a régin még kellő profit realizálható. És fordítva: ha az új technika nagyobb (extra-) profitot ígér, akkor is bevezetik az új technológiát („innováció”) ha a régi életgörbéje még nem futott ki, ha a benne rejlő potenciákat technikai értelemben még nem használták ki teljesen. Ennek dokumentált bizonyítékait szolgáltatja Szász Gábor, okleveles gépészmérnök, aki kandidátusi disszertációjában hoz példát arra, hogy egy amerikai cég (Control Data Corporation) 1964-ben, amikor versenytársai már IC-t használtak, „bemutatta az akkori világ leggyorsabb számítógépét, a 600-as modellt”, amely még régi tranzistorokkal működött. Továbbá 1976-ban egy Japánba térített szovjet MIG-25-ös vadászgépen az amerikaiak olyan radart találtak, amely még a tranzisztornál is régebbi technikával, elektroncsővel működött, mégis „szokatlanul erős volt, és kevésbé volt érzékeny az elektromos zavarokkal szemben, mint bármely radar, amelyet addig repülőgépbe építettek” (Szász 1999:46). Ennek kapcsán állapítja meg Szász (uo.) – amerikai kutatókra hivatkozva –, hogy létezik a „minimálisan elfogadható követelmények” (a legegyszerűbb *megfelelő* technika) elvére épülő „elégesség” szabálya által irányított technológiai fejlesztés, amely a megoldandó a feladathoz a *még éppen megfelelő* fejlesztést rendeli, szemben a piaci igényű technológiafejlesztéssel, amely a profitmotívum miatt ezen a célon hajlamos túllépni. A példák sora itt végtelen (Szász többet is hoz), de átütő illusztratív ereje miatt még egyet említünk: az amerikaiak időt és pénzt nem kímélve kutatták, hogyan lehet az úrhalyósok számára olyan golyóstollat kifejleszteni, amely a súlytalanság körülményei között is működik. A szovjetek ceruzát használtak...

Az új termék/technika bevezetése – a technika magas kezdeti kutatási és előállítási költségei miatt – igen drága. A költségek akkor kezdenek csökkenni, amikor az új technológiát önmaga előállítására is elkezdik alkalmazni. Ez egyben a technika elterjedését, a gazdaságot működtető paradigmává válását is jelenti. A globalizáció korában – a termelés, a tőkés vállalkozás nemzetközivé válásának mértékében – azonban lehetőség van a költségeknek a termék/technika életciklusának egy ennél korábbi fázisában való csökkentésére is. A lehetőséget a tőkeáramlás, a termelésnek alacsonyabb költségű (alacsonyabb bérű, adójú, egyéb beruházási kedvezményeket nyújtó) országokba telepítése nyújtja. Ez történt a félvezetőiparban is: a hetvenes évektől a délkelet-ázsiai fejlődő országok súlya a világ félvezetőexportjában egyre nőtt, 1984-ben már közel 40 %-ot tett ki, miközben a külföldi tőke részaránya ezeknek az országoknak az elektronikai iparában 60-100 %-kal részesedett ki. (ld. Artner 1989:76 és 248-278. old)

A félvezetőipar életciklusa az 1960-as években indult, igen magas árakkal, amelyek csak a termelés felfutásával, a termelési technológiák automatizálásával (a mikroelektronikának a félvezetőiparra való alkalmazásával) csökkentek. (A 64 Kbites memóriák ára 1980 és 1986 között a huszadára esett, de a 256K közvetlen elérésű memóriák (RAM) ára még 1986-ban is 1 dollár volt. - Artner 1989:18) Onnantól a fejlődés, az alkalmazás terjedése felgyorsult.

A technikai haladás tehát előre löki a gazdaságot, de magát a technikai haladást is meghatározza a gazdaság. A technikai újítások akkor születnek meg, mikor felmerül az általuk megoldható probléma a gazdaságban, illetve (ha előbb születnek is meg) akkor válnak

valóban alkalmazott újítássá („kerülnek ki a fiókból”, vagy fedezik fel őket újra), mikor alkalmazásuk szükséglete és ugyanakkor az alkalmazásuk feltételét képező eszközök is rendelkezésre állnak. Ez utóbbiak konkrét tartalma meghatározza, milyen formájú (mire használt) technológiává válik maga az újítás, felfedezés. Példa erre az atommaghasadás mellett a tranzistor fent röviden ismertetett története is.

Érdemes megfigyelni, hogyan illeszkednek az általunk vizsgált periódusban a technikai innovációk a gazdasági erőviszonyokhoz, piaci lehetőségekhez és kényszerekhez.

- A II. világháború technológiai fejlődést inspiráló időszak, utána békeviszonyok. Technikai újítás: félvezetőalapú tranzistor, 1947.
- A háború utáni újjáépítés lendülete, a már erkölcsileg kopott, de még az olcsó energián³ és a helyi háborúk élénkítő hatásán fenntartható régi struktúra miatt a tranzisztort csak évek múltán követi az újabb ugrás: integrált áramkör, 1954.
- 1971: a dollár aranyra válthatóságát felfüggesztik, szétesik a Bretton Woods-i rendszer. Ez annak a következménye, hogy ekkora ül le a 60-as évek konjunktúrája, válik végképp tarthatatlanná az olcsó olajra épülő termelés. Technikai újítás: mikroprocesszor, 1971. A mikroelektronika innen induló fejlődése a gazdasági fejlődés szükségletére, konkrétan pedig a profitráta helyreállításának szükségletére adott válasz.
- 1973/74 és 1978/79: a világgazdasági erőviszonyok megváltozása miatt (lévén az olcsó olajra épülő technológiai paradigma alapanyaga a függetlenné vált fejlődő országok kezében van) megdrágulnak az energiaforrások. Technikai fejlődés: beinduló állami fejlesztések az új technológiai paradigma, a mikroelektronika területén. A fejlesztéseket a petrodollárok miatt olcsó hitelekkel és a fejlődő országok – e hitelekkel épülő – tőke- és árukeresletéből származó profitokból, no meg állami segítséggel lehetett finanszírozni.
- 1980-as évek: az eladósodott fejlődő országok felől a tőkeáramlás a fejlett, hitelező országokba irányul; 1981-től az USA-ban a reagani neoliberális fordulat nyomán csökkennek a profitot terhelő adók. Technikai fejlődés: 1980-ban a 64Kbites memóriák kifejlesztése (asztali számítógép), 1985-ben megjelenik a 256Kbites memória (miniszámítógép), 1987-ben a 1024K (1M – nagyszámítógép); 1990-ben a 4096K (4M – szuperszámítógép) stb. (Ld. Artner 1989:10)
- 1989-ben több évi erjedés után elbukik a kelet-európai rendszeralternatíva, megszűnik a hidegháború, a fegyverkezés (csillagháborús terv) cél nélkül marad, (illetve más célpontokat kell keresnie), új piacok szabadulnak fel Kelet-Európában. A mikroelektronikai eszközök fejlődése és alkalmazásuk terjedése (a személyi számítógépek széleskörű használata), az adatátviteli technológiák addigi fejlődése talaján Tim Berners-Lee angol mérnök megalkotja a globalizált és „összenyitott” világnak megfelelő kommunikációs technológiát, az Internetet (1989), amely 1990 decemberében indul útjára, és később a „dotcom-boom” alapja lesz.

2 Válságtól válságig – a felfelé ívelő szakasz a hegemon világrend szabályai tükrében

2.1 Az első áthárítás: a fejlődő országok eladósodása

Az 1.4 fejezetben feltettük a kérdést, miből finanszírozták a fejlett országok az új technológiai paradigmára való átállást, a (mikro-)elektronikai fejlesztéseket? A válasz a jövedelmeket

³ Az olaj reálára 1948-tól folyamatosan csökkent, 1973-ban az 1946-os szinten állt. InflationData.com. Historical crude oil prices http://inflationdata.com/inflation/images/charts/Oil/Inflation_Adj_Oil_Prices_Chart.htm

újraosztó nemzetközi viszonyokban keresendő, ami egyben fő témánk, a két nagy válság közötti időszak fejlődésének követését is jelenti.

A hatvanas évek közepére kifulladt az olcsó olajra épülő gazdaság, az általa uralt erőviszonyok felborultak. A nyersanyagok drágulni kezdtek (a kitermelés előrehaladásával, a készletek kimerülésével a költségek nőttek, új lelőhelyeket kellett feltárni, aminek extra költségei voltak), inflációs nyomás jelentkezett. Inflatorikus folyamatok zajlottak az USA-ban is.

Az USA-ban a szintén az olcsó olajra alapozva folytatott vietnami háború, valamint az adócsökkentések és az egyidejűleg beinduló szociális reformok (1964-től Great Society program, War on Poverty, Medicare, Medicaid stb.) kimerítette a költségvetést és „bankóprést” implicált. A magas kamatok (a federal funds rate – FFR – folyamatos növekedése – ld. később) miatt 1965 és 1970 között a bruttó profitráta 22 %-ról 15,7 %-ra, a nettó profitráta (az adócsökkentések ellenére) 13 %-ról 9,7 %-ra csökkent, és folytatódott a profit GDP-ből való részesedésének csökkenése is. 1966-tól az évtized első felében még növekvő beruházási ráta is mérséklődött. (Ld. 7. ábra, 8. ábra és 9. ábra) A mindennek következtében gyengülő dollártól való menekülés ellehetetlenítette a dollár aranyra való átválthatóságát (az USA aranytartalékai vészesen csökkentek) ami a Bretton Woods-i rendszer széteséséhez vezetett (1971) és megnyitotta az utat valutaspekulációk előtt.

Bár a fejlemények a tőkeértékesülés válságát jelentették (az amerikai tőke nem „bírt el” a vietnami háború és a szociális jólét költségeit), a rendszer a dollár kulcsvaluta-szerepe miatt fenntartható maradt, még az olajexportáló arab országok érdekérvényesítésének erejét demonstráló olajárrobbanás után is. Az ebből származó nyereséget ugyanis ezek az országok nem tudták befektetni, ezért európai és amerikai bankokban tartva gyakorlatilag a fejlett országok rendelkezésére bocsátották.

Hozzájárult a világ pénzpiaci likviditásbőségének fokozódásához az amerikai bankok 50-es és 60-as évekbeli expanziója, amely a fejlődő országok ezekben az években gyors növekedésére épült. A nemzetközi bankok bőkezűen finanszírozták az amerikai vállalatok külföldi beruházásait. Tovább táplálta a likviditást a transznacionális vállalatok felhalmozott nyeresége is, ami szintén a bankszámlákon halmozódott fel. (Ferrer 1984:93)

Tőkefelesleg alakult tehát ki: a profitok nem voltak visszaforgathatók a termelésbe, mert a régi technológiai színvonalon és struktúrában már nem eredményeztek kellő hasznot. Ha nem találnak értékesülésükhöz új területeket, veszteségként le kell őket írni, ami előbb bankválságban, majd a termelés elhúzódó, az új technikai színvonal és az ennek megfelelő struktúra kiépüléséig tartó válságában jelentkezett volna.

És ezzel el is érkeztünk a fejlett országok 70-es és 80-as évekbeli technológiai fejlődésének legfontosabb anyagi forrásához: a fent jelzett profitokból tőkebőség, a bankokban, „parlagon heverő” tőkefölösleg lett, amely befektetésre várt. Ezt a tőkét a függetlenségüket nemrég elnyert, saját nemzetgazdaság kialakításán, a „felzárkózáson” fáradozó fejlődő országok örömmel szívták fel, nem a kor legkorszerűbb technikai színvonalán, hanem azon, amelyet a fejlett országok addigra – erkölcsi értelemben – már maguk mögött hagytak. Annál is inkább, minthogy a tőkebőség és az infláció együtt alacsony reálkamatokat eredményezett.

Ezen az olcsó hitelen, és a nyomában beáramló működőtőkén a fejlődő, elsősorban az USA-hoz mind földrajzi mind gazdasági értelemben legerősebben kötődő latin-amerikai országok lényeges változtatások nélkül fenntartották azt az elmaradottságot és kiszolgáltatottságot jelentő termelési struktúrát, amelyet már az 1950-es évek végén is azonosítottak az elemzők így maga a CEPAL is (Részletesebben ld. Kollár 1992:43-57). Az olcsó hitel és az elmaradottság felszámolásához elengedhetetlen reformok hiánya vezetett oda, hogy 1970 és

1980 között Latin-Amerika adóssága 11-szeresére nőtt, 1980-ban 231 milliárd dollárt ér el, és 1982-ig további 100 milliárd dollárral gyarapodott (Devlin - Ffrench-Davis 1995:120 és Kollár 1992:51). Hangsúlyozni kell, hogy a fejlődő országok eladósodása elsősorban állami eladósodást jelentett: a nemzetgazdasági, importhelyettesítő fejlesztéseket finanszírozta. A 70-es évek végén – 80-as évek elején Latin-Amerika külső adósságának kb. 80 %-a volt állami (a kormány vagy állami intézmények által felvett, vagy állami garancia mellett nyújtott magánvállalati) hitel. Ebből a hitelből olyan termelési struktúra épült ki, amely a 80-as években már elavultnak számított: a fejlődő országok megvásárolták azokat a termékeket és technológiákat, amelyeket a fejlett országok saját piacukon már nem tudtak profittal értékesíteni. Ennek révén a fejlett országok fent tudták tartani, sőt tőke kivitel útján még bővíteni is tudták az elavult termelési szerkezetet – a fejlődő országok áru- tőke- és hitelimport alapú növekedése révén.

Így aztán a kamatok megemelkedésével a 70-es évek végén a hitelfeltevő fejlődő országokban ugyanaz a helyzet állt elő, ami korábban a fejlett országokban, élükön az USA-val: a termelésből nem származott annyi profit, mint a pénzügyi befektetésekből. Ergo: a fejlődő országok nem tudták a befektetett tőke hozamából kiegyenlíteni a kamatokat.

A latin-amerikai adósság legnagyobb része amerikai bankoktól származott. A nyolc legnagyobb amerikai bank 1978 végén kb. 36 milliárd dollár hitelállománnyal (az összes adósság közel egynegyedével) bírt Latin-Amerikában, ami számottevő nyereséget jelentett számukra. 1974 és 1982 között a 8 legnagyobb amerikai bank részvényre vetített profitja átlagosan 12 %-ot ért el, ami körülbelül megegyezett az ipari tőke profitabilitásával. (FDIC 1997: 193-195 és 202) Ez olvasható le az USA profitjának ágazati szerkezetét mutató a 9. ábráról is.

A mai napig vitatott kérdés, milyen szerepet játszottak az intézményes szereplők (a kormányok) a 70-es évek eladósodási folyamatában. A viták és találgatások felelevenítése helyett itt csak egy tényre hivatkozunk. Az USA gazdasága számára ez a folyamat a romló profitkilátások körülményei között növekedési impulzust jelentett. Ford elnök gazdasági tanácsadója William Seidman szavai szerint: „Az egész Ford adminisztráció, beleértve engem, azt mondta a nagy bankoknak, hogy a petrodollárok visszaforgatása a legkevésbé fejlett országokba előnyös, és talán hazafias kötelesség.” „Mi csak a rövid távú előnyeit láttuk a kölcsönöknek az iparunkra és a pénzügyeinkre nézve”. (Seidman 1993: 38-39)

A fejlődő országok eladósodásának időszaka tehát az amerikai gazdaság értéktöbblet-felhalmozásának aranykora volt. Ez az időszak elősegítette egyrészt a már elavult termékek és technológiák értékesítését (profittal történő újrahasznosítását) a fejlődő országokban, másrészt lehetővé tette, hogy a vállalatok az így realizált profittal finanszírozzák a műszaki innovációkat, a technológiai fejlődést, és előkészítsék a gazdaságuk szerkezetváltását.

2.2 A második áthárítás: adósságkezelés és neoliberalizmus

Az 1980-as évtizedben, az adósságválsággal egy időben indult a neoliberális gazdaságpolitika világszerte terjedése. A fejlődő országokat ugyan már a 70-es években is fokozott piacnyitásra ösztönözték a nemzetközi intézmények (IMF, Világbank), de az igazi áttörést a 80-as évek adósságkezelési időszaka jelentette, amikor a fejlődő országok hibás gazdaságpolitikai döntéseként állították be az eladósodás egész történetét. Annak ellenére, hogy a bankok inszolvens viselkedésére, a túlzott pénzpiaci szabadságban rejlő veszélyekre nemhogy az adósságválság után, de már jóval előtte is mértékadó körök hívták fel a figyelmet – elemzők mellett többek között maga a Fed elnöke, Arthur F. Burns 1977-ben. (FDIC 1997:197)

A régi-új, neoliberális kurzust a termelőtőke profitrátájának gyengélkedése tette szükségessé. A gyengélkedést a régi, immáron megdrágult energiára épülő termelési szerkezet halódása okozta. A hetvenes évek válságára 1979-től Margaret Thatcher brit miniszterelnök és 1981-től Ronald Reagan amerikai elnök adta meg a választ. Hogy ez a kurzusváltás sem nem véletlen, sem nem szubjektív okok miatt történt, azt bizonyítja ereje és tartóssága. Mindkét elnök felszabadította a pénzügyi szférát, a deregulációt hajtott végre a gazdaságban, visszaszorította az állam szerepét, letörte a szakszervezetek ellenállását, mindkettő ellen kíséreltek meg merényletet, mindkettő indított háborút elnöksége alatt (Falkland-szigetek és Grenada), és mindkettő hosszú ideig (Thatcher 3 Reagan 2 ciklusban) volt hatalmon.

A neoliberalizmus szárba szökkenése egybeesett az adósságválsággal, így annak kezelése is e gazdaságfilozófia befolyása alá került. Az évtized végére kikristályosodott e politika nemzetközi vonatkozása is. John Williamson (1990) foglalta össze a washingtoni intézmények (az IMF, és a Világbank) által az eladósodott országoktól megkövetelt gazdaságpolitikát (a később a neoliberalizmus kiskatéjaként azonosított „Washingtoni konszenzus”-t), amely 10 pontból áll:

1. Fiskális fegyelem
2. A közkiadások leszorítása mellett azok átstrukturálása a magas gazdasági hozamú területek, valamint az alapegészségügy, alapoktatás és az infrastruktúra felé.
3. Adóreform: alacsonyabb ráták, adóbázis készítés
4. Kamatliberalizáció.
5. Versenyképes árfolyam (leértékelés).
6. Kereskedelmi liberalizáció.
7. Működőtőke-import liberalizálása.
8. Privatizáció.
9. Dereguláció (a piacra be- és kilépés előtti akadályok lebontása).
10. Tulajdonjogok biztosítása (magántulajdon sérthetlensége, szabad profithazautalás, szerzői jogok védelme stb.).

A Williamsontól vett kifejezés („washingtoni konszenzus”) azért nyert az idők folyamán szélesebb értelmet, mert ez a politika később már nem csak az adós országokkal szemben az IMF és a Világbank által támasztott követelményrendszert jellemezte, hanem mint az egyedül üdvözítő paradigma vált gyakorlattá szinte a világon, így 1989 után a rendszerváltó kelet-európai országokban is.

Ez a politika lehetővé tette, hogy a fejlett országok tőkéje szabadon keresse meg a legmegfelelőbb befektetési területeket, ahol egyébként helyi konjunktúrát generált. Ezért a neoliberális fejlesztési modell sokáig igazoltnak tetszett. Minden újonnan nyitó országban, ahová sikerült a fenti elvek által kedvezővé tett (vámokkal, adókkal nem drágított, leértékelt valutával olcsóbbított, állami szabályokkal nem korlátozott) befektetéseket vonzani, több éves GDP-növekedés következett be. Ez történt a 90-es években az EU déli (spanyol, portugál) kibővülései és a kelet-európai rendszerváltó országok esetében is.

Ez a politika egyben arra is lehetőséget nyújtott, hogy az erkölcsileg kopott, a régi technológiai paradigma szerint elavult, kidobásra érdemes tőkéket újra-befektessék, az fejlett országokban már kifutott termékeket (és a termelésükhöz használt technológiákat) eladják a kevésbé fejlett, alacsonyabb beruházási és termelési költségeket biztosító országokban. A termelésnek ezt a „hullámokban kiterjedését” a fejlettebb, tőkeigényesebb termelést megvalósító országok felől a fejletlenebb, munkaintenzívebb ágazatokban versenyképes országok felé már a 30-as évek Japán mintáját elemzők is megállapították (ld. Akamatsu (1962) „flying geese” paradigma). Később, a technológiák (termékek) áramlását vizsgálva hasonló törvényszerűséget fedezett fel a háború utáni USA vállalatainak stratégiáját elemző

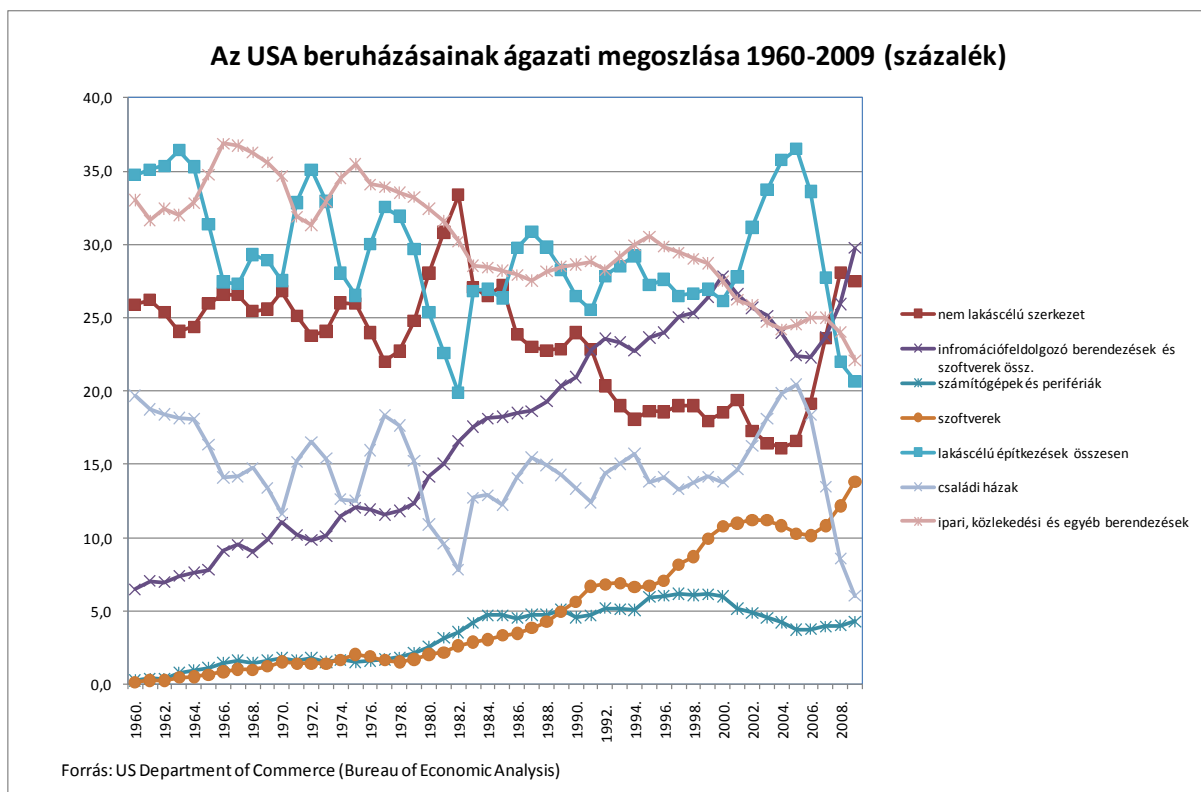
Vernon (1971). Krugman (1979) ezeken a tradíciókon építkezve, gazdaságtörténeti aspektusból fejti ki innovációs elméletét. Eszerint a fejlett országok mikroszférájában az innováció állandó követelmény reáljövedelmek fenntartása érdekében, és az előregedő technológiák transzfere a kevésbé fejlett országokba ez utóbbiak cserearányának javulásával jár, ami a fejlett országokat újabb kihívás elé állítja.

Egyetértve Krugmannel és elődeivel (akik a jelenségek pontos leírását adták), fel kell hívni a figyelmet rá, hogy ezek az elméletek nem ágyazzák be az általuk leírt folyamatokat a tőke ciklikus újratermelődése és a hierarchikus világ gazdaságban zajló válságperiódusai kontextusába. Ebben a kontextusban ugyanis az Akamatsu, Vernon, Krugman által jelzett technológia-kiáramlás az erkölcsileg kopott technológiák újraértékesítését jelenti, ezáltal mint válságáthárítás funkcionál.

Állításunk szerint a 70-es évekre válságba kerülő tőke igényeit szolgáló „washingtoni konszenzus” liberalizációs és deregulációs irányvonala megkönnyítette ezt az áthárítást, ezáltal lehetővé tette az új technológiák viszonylag kényelmes és zavaratlan kifejlesztését és elterjesztését a fejlett (tőkeexportőr) országokban.

Az amerikai magántőkéje beruházási szerkezetének modernizációja a 80-as években felgyorsult: az elektronikai technológiák terjedését jelzi, hogy a beruházásokon belül a korábbiaknál gyorsabb ütemben növelte részesedését az információ-feldolgozó berendezések és szoftverek csoportja (az új technológiák), miközben az ipari, közlekedési és egyéb berendezések (a régi technológiák) visszaszorultak. (ld. 1. ábra)

1. ábra

Az 1980-as évtized úgy vonult be a gazdaságtörténetbe, mint az eladósodott országok válságperiódusa. Bár közhírt, mégis kevésbé hangsúlyozott, hogy a 80-as években az adós

országokból (adósságszolgálat és tőkekimenekítés formájában) több tőke áramlott ki, mint amennyi be. Meadows (s.a.) számításai szerint 1979-ben nettó 40 milliárd dollár áramlott a fejlett Északról a fejlődő Délre, a 80-as évek átlagában viszont évente 85 milliárd dollár áramlott visszafelé. A fejlődő világ összes adóssága mégis háromszorosára nőtt.

Az adósságválság kitörése (1982) utáni 10 évre a Világbank és az UNCTAD WIR online adatbázisa alapján végzett saját számításaim szerint az adatok a következők:

Az adósságválság kirobbanása utáni évtizedben 1983 és 1992 között a fejlődő országok teljes (állami, magán, rövid- és hosszú távú) külső adóssága 962 milliárd dollárról 1.830 milliárd dollárra, tehát 868 milliárd dollárral nőtt.⁴ Ugyanezen idő alatt 1.535 milliárd dollár adósságszolgálatot teljesítettek.⁵ Az adósságon a nettó transzfer tehát összesen -667 milliárd dollár volt, vagyis a fejlődő országok évi átlagban közel 67 milliárd dollárral támogatták hitelezőiket a tárgyalt évtizedben. (A hosszú lejáratú adósságállomány 761 milliárd dollárról 1.485 milliárd dollárra, azaz 724 milliárd dollárral emelkedett⁶). A szóban forgó 10 év alatt 276 milliárd dollár külföldi működőtőke áramlott a fejlődő országokba és 100 milliárd dollár áramlott ki onnan. A nettó működőtőke-beáramlás tehát 176 milliárd dollárt tett ki⁷. Az adósság és a működőtőke-áramlás együttes figyelembe vételével a fejlődő országokból átlag évi nettó 49 milliárd dollár áramlott ki, miközben adósságállományuk évente átlagosan közel 87 milliárd dollárral gyarapodott. (Ugyanezt a számítást az 1982-1990 közti 9 évre elvégezve évi átlag nettó 42 milliárd dolláros kiáramlást kapunk.)

Az UNCTAD adatai alapján⁸ a hosszú távú adóságokra a nettó forrástranszfer 1982 és 1990 között összesen 45,8, 1983 és 1992 között pedig összesen 79 milliárd dollár volt.

A fentiek a fejlődő világ egészére vonatkozó adatok, amelyek jelentős különbségeket takarnak. A fejlődő országok között a 80-as évek adósságválságának legnagyobb vesztesei a latin-amerikai országok voltak, esetükben a nettó forráskiáramlás a Világbank adatai szerint évi 48-50, az UNCTAD alapján a hosszú távú adóságra évi 15 milliárd dollárt tett ki. Latin-Amerikára a jövedelemmérleg, a közvetlen tőkeberuházások és az egyéb (autonóm) tőkeáramlás nettó értékeinek összege alapján a CEPAL megadja a *nettó forrástranszfer* alakulását az export százalékában: 1982 és 1990 között a régió exportjának kb. egyötödét emésztették fel az e címen kiáramló összegek⁹.

Ezekből a statisztikákból ugyanakkor az is kiderül, hogy a 90-es évek javuló helyzete után a fejlődő országok egésze a 2000-es évek első felében még a fentieknél is nagyobb forráskivonást szenvedett el az adóssággal kapcsolatban. A nettó forrás-áramlás (a CEPAL fent említett mutatója) Latin-Amerika esetében a 90-es években pozitív volt, a 2000-es évek többségében azonban ismét negatívvá vált. (Ld. 2. és 3. ábra) Ennek jelentőségét a dolgozat egy további fejezetében fogjuk tárgyalni.

---

⁴ The World Bank Data. External debt stocks, total (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.CD>

⁵ The World Bank Data: Debt service on external debt, total (TDS, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.TDS.DECT.CD>

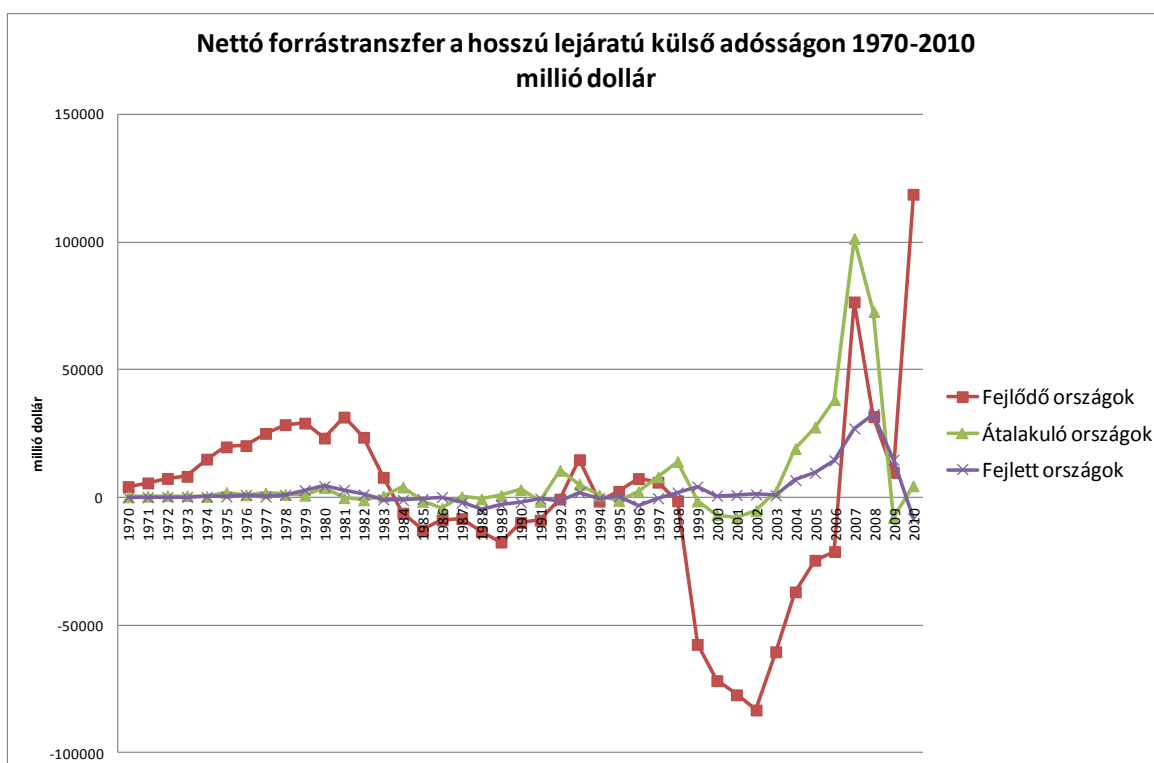
⁶ The World Bank Data: External debt stocks, long-term (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DLXF.CD>

⁷ UNCTADstat, Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx>

⁸ UNCTADstat: External long-term debt of developing economies by lending source, annual, 1970-2010 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=116>

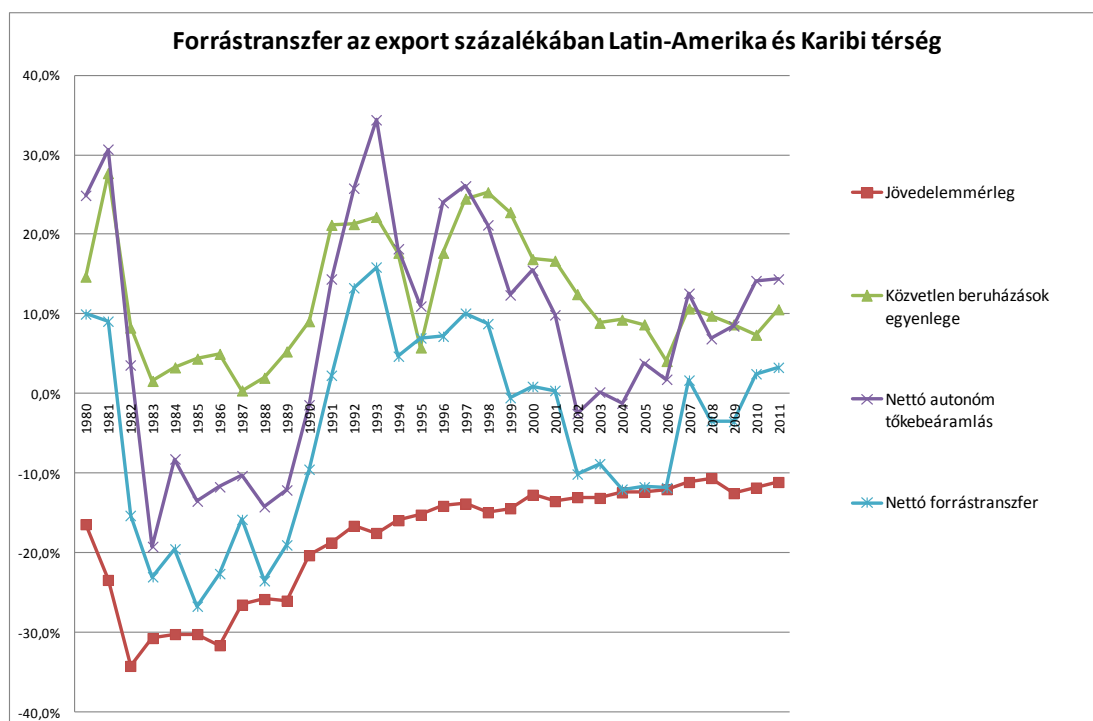
⁹ ECLAC – CEPALSTAT: Economic Indicators and Statistics. External sector. Balance of payments. <http://websie.eclac.cl/sisgen/ConsultaIntegrada.asp>

2. ábra

Forrás: UNCTADstat: External long-term debt of developing economies by lending source, annual, 1970-2010 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=116>

3. ábra

Forrás: ECLAC – CEPALSTAT: Economic Indicators and Statistics. External sector. Balance of payments. <http://websie.eclac.cl/sisgen/ConsultaIntegrada.asp>

A 80-as évtized tehát a fejlett országok modernizációs periódusa, az állami és vállalati elektronikai fejlesztések évtizede, amit a fejlődő országokból származó dollár milliárdok közvetlenül és közvetve is (az adósságszolgálat mellett a fejlődő országokban értékesített termékek és újra profitot hajtó technológiák kitelepítése) jelentős mértékben támogattak.

Angus Maddison munkásságára támaszkodva Csáki (2006:47-51) részletesen bemutatja, hogy a fejlett országok termelése és beruházásai a hetvenes évek olajárrobbanásai után már nem tértek vissza a második világháborút követő aranykor szintjére. Mindezek alapján levonhatjuk a következtetést, miszerint: **bár a válság már a 70-es évek olajárrobbanásaiban kitört, az áthárítási mechanizmus jóvoltából a fejlett országokban csak ideiglenes visszaeséseket, és a termelés, a beruházások szintjének a 60-as évek aránykorához képest alacsonyabb voltát hozta magával, kiterjedt és elhúzó recessziót azonban nem. Ez a perifériás gazdaságokban és helyi válságok formájában jelentkezett.**

2.3 Az USA világgazdasági pozíciójának megerősödése

Az USA világszerepéről megoszlanak a vélemények. A „hanyatló birodalom”-tól (Paul Kennedy) a „strukturális nagyhatalom” (Susan Strange) pozícióig (Andor s.a. 122-123) sokféleképpen értékelik. Kétségtelen tény, hogy az USA gazdaságában és társadalmában mára olyan hiátusok halmozódtak fel, amelyek megkérdőjeleznék világhatalmi pozícióját, ha lenne, aki a helyére léphet. Feltörekvő hatalmak vannak (mint például a BRIC országok, élükön Kínával és ugyanakkor erősödő kooperációjukkal), de a „hanyatlás” utáni jövő még egyelőre bizonytalan. Kétségtelen tény azonban az is, hogy második világháborútól kezdődő időszakot az USA gazdasági-katonai-politikai erőfölénye határozta meg a világgazdaságban, és ez a pozíció a közgazdasági adatok tanúsága szerint az USA minden belső gyengesége ellenére is egészen a legutóbbi időkig alapján véve *erősödött*.

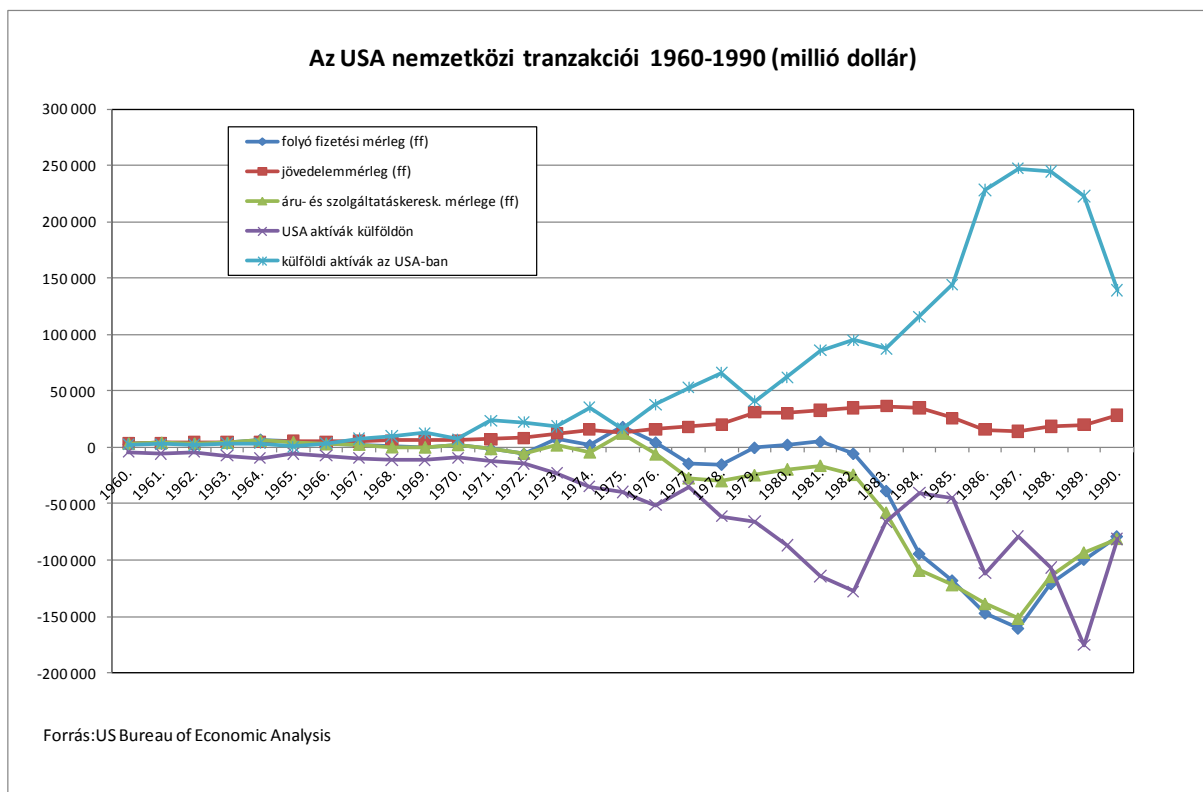
2.3.1 Növekvő forrásbevonás

A hetvenes évektől kezdve romlik az USA kereskedelmi egyenlege, növekszik tőke kivitele, romlik költségvetési egyensúlya. Éppen hegemon helyzetének megszilárdulását jelzi, hogy ezekkel a súlyos inherens egyensúlytalanságokkal együtt is talpon maradt, sőt virágzik, hiszen hiányait a dollár tartalékvaluta-szerepe, vállalatai és katonai ereje jóvoltából gyakorlatilag a külvilág fedezi. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy a külvilág közvetve és közvetlenül is az USA gazdasági folyamataitól függ. Az iménti megállapításokat illusztrálja a 4. ábra, amely az USA nemzetközi tranzakcióit mutatja 1960 és 1990 között.

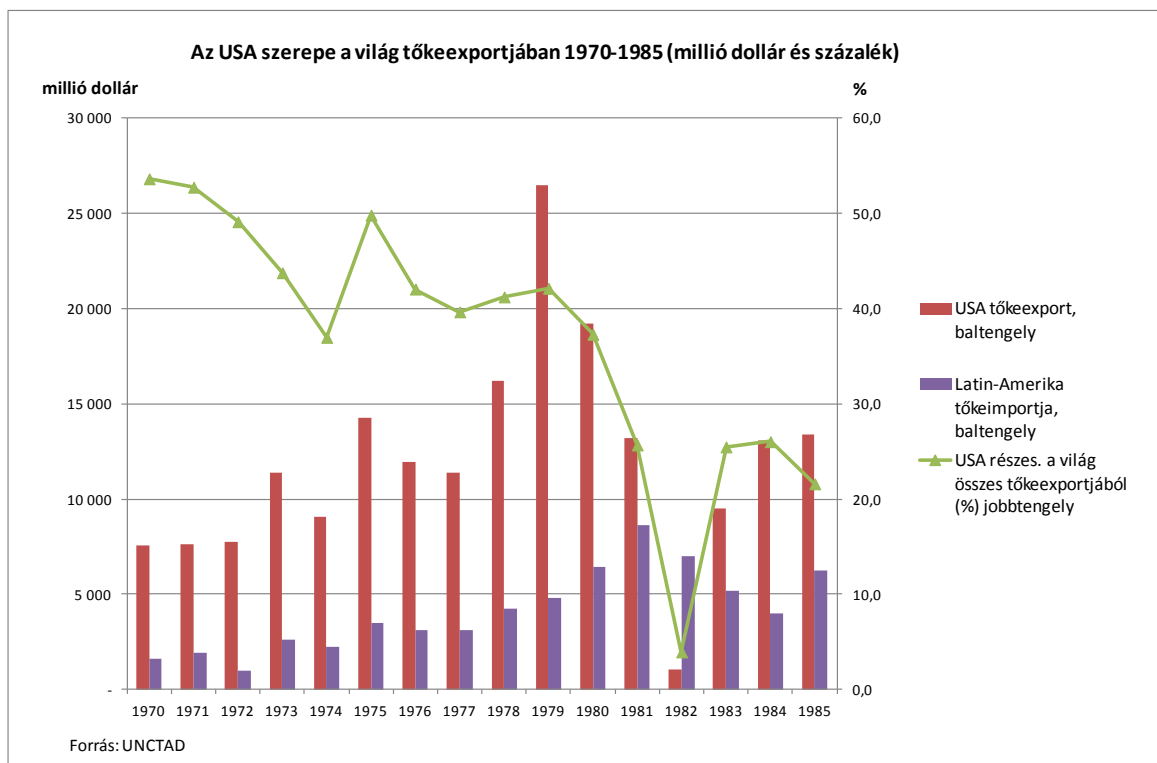
Az ábrán jól látható, hogy az USA külföldön lévő aktívái a hetvenes években kezdtek növekedni, és a növekedés üteme a második olajárrobbanás okozta visszaesés után felgyorsult. A 70-es évek elején a világ működőtőke kivitelének felét, de még 1980-ban is több mint 37 %-át adta az Egyesült Államok. (ld. 5. ábra) Az 1982-ben kirobbant adósságválság a folyamatot egy időre megakasztotta és visszajára fordította (tőke kivitel csökkenése, a fizetéseképtelen országokban működő vállalatok értékesítése, tőke kivonás stb.) Az USA-ba áramló tőke (a külföldi tulajdonban lévő aktívák értéke) eleinte lassabban nőtt, mint a kiáramló tőke nagysága, de a 80-as évek közepétől megfordult a trend: **Latin-Amerika „elveszett évtizede” alatt az USA egyre több tőkét vont be a világból**, miközben vállalatai fokozott világgazdasági beágyazottsága és gazdaságának nemzetköziesedése miatt kereskedelmi és fizetési mérleg pozíciója gyors romlásnak indult.

4. ábra

5. ábra

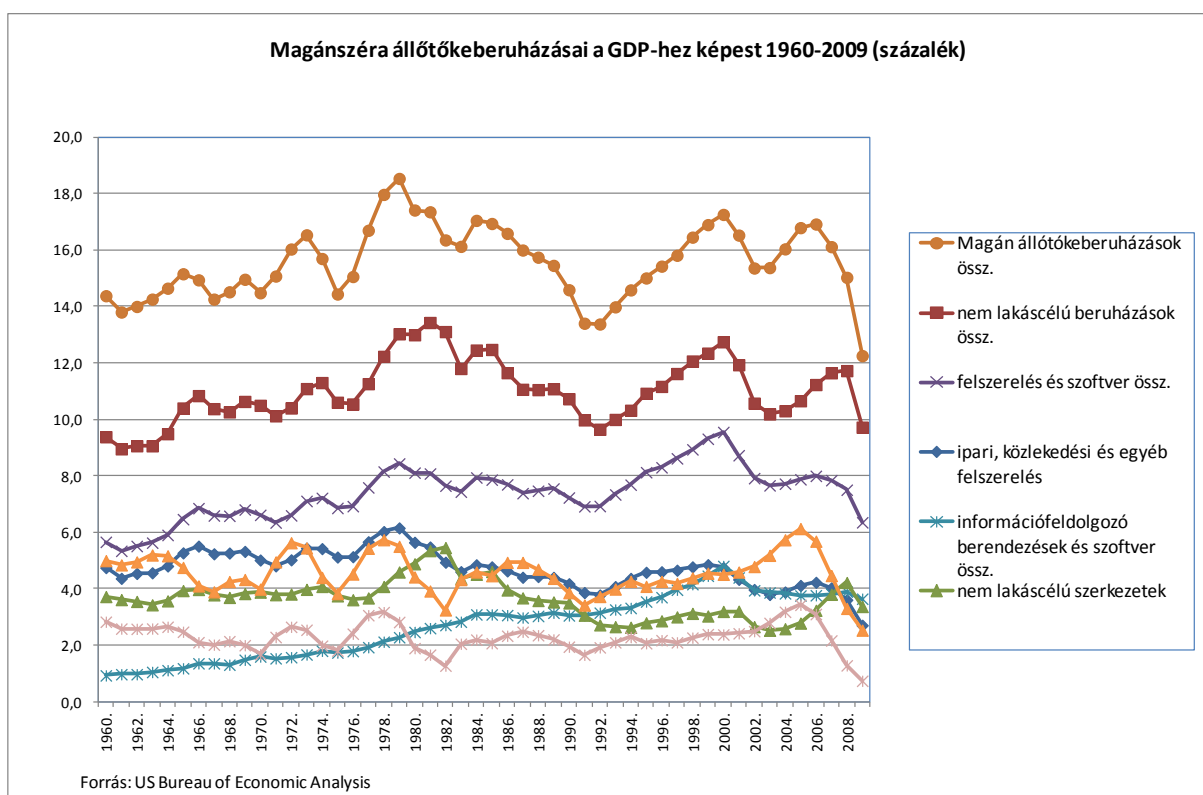

A növekvő forrásbevonást a 70-es évek hitelezési expanziója alapozta meg. Az olcsó hitelekéről Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyettese a 90-es évek elején egy TV-interjúban elmondta, hogy naponta három bankárt „tolt ki az ajtaján”, akik mind „hitelt akartak nekünk adni”.

2.3.2 Növekvő beruházások és profit

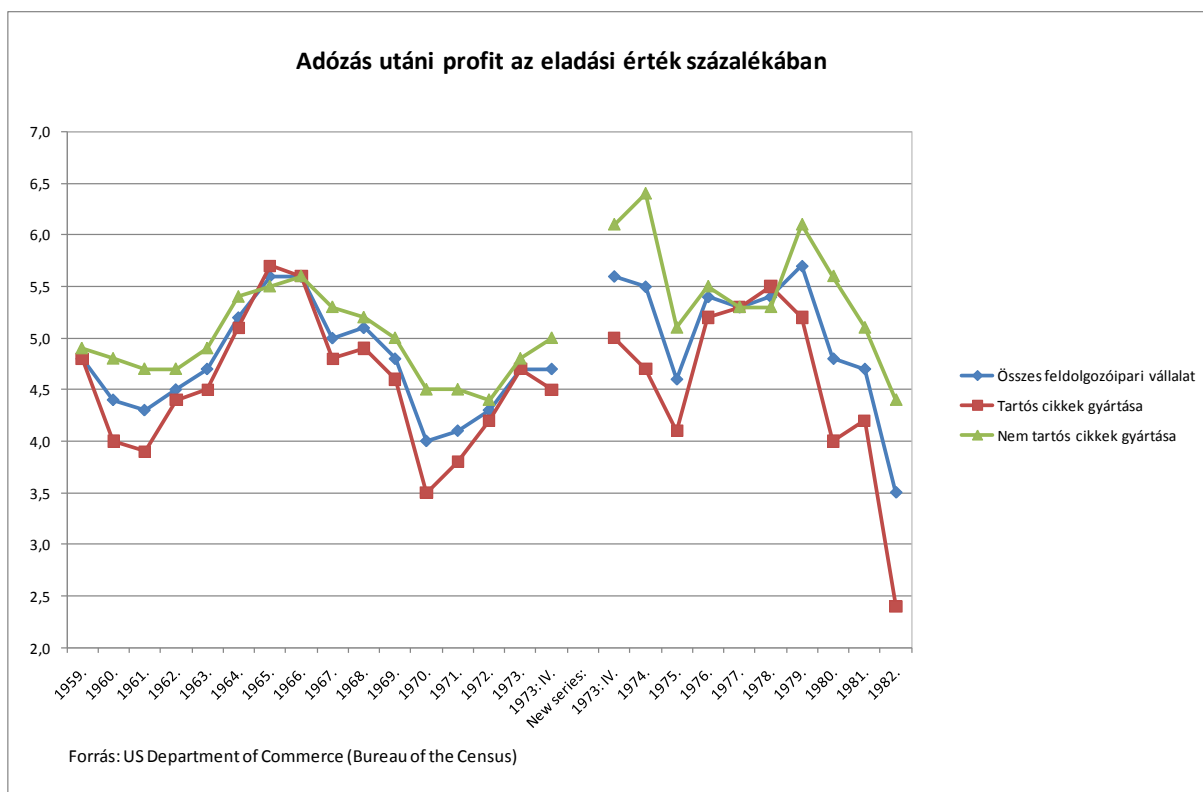
A 6. ábra szerint a 70-es években az USA gazdasága új lendületet vett: a beruházások ismét felszöktek, a profitráta a hatvanas évek óta csökkenő trendjét növekvőre váltotta. Ez a fellendülés a fejlődő országok eladósodásával, növekvő beruházási és árukeresletével, valamint az amerikai működtetőke-export expanziójával egyidőben történt.

6. ábra

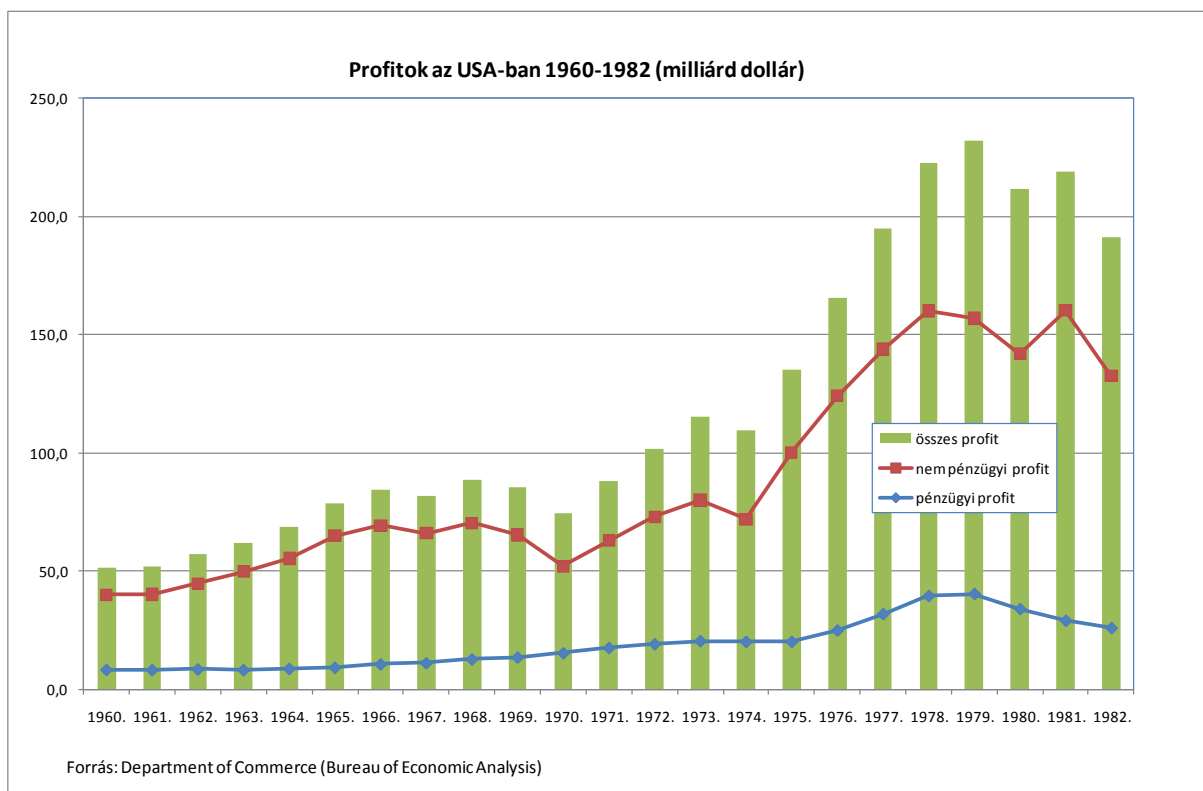

A 7. ábra leolvasható a két olajárrobbanás negatív hatása, de az is, hogy az első után még az amerikai feldolgozóipari vállalatok egyre növekvő profitot tudtak realizálni. A második olajárrobbanás után azonban ismét hanyatlás következett a profitabilitásban, amit majd a reagani neokonzervativizmus fog megfordítani. Ugyanakkor ebben az időben a profitráta gyengélkedését a profit tömegének emelkedése némiképpen kompenzálni tudta. (ld. 8. ábra)

7. ábra

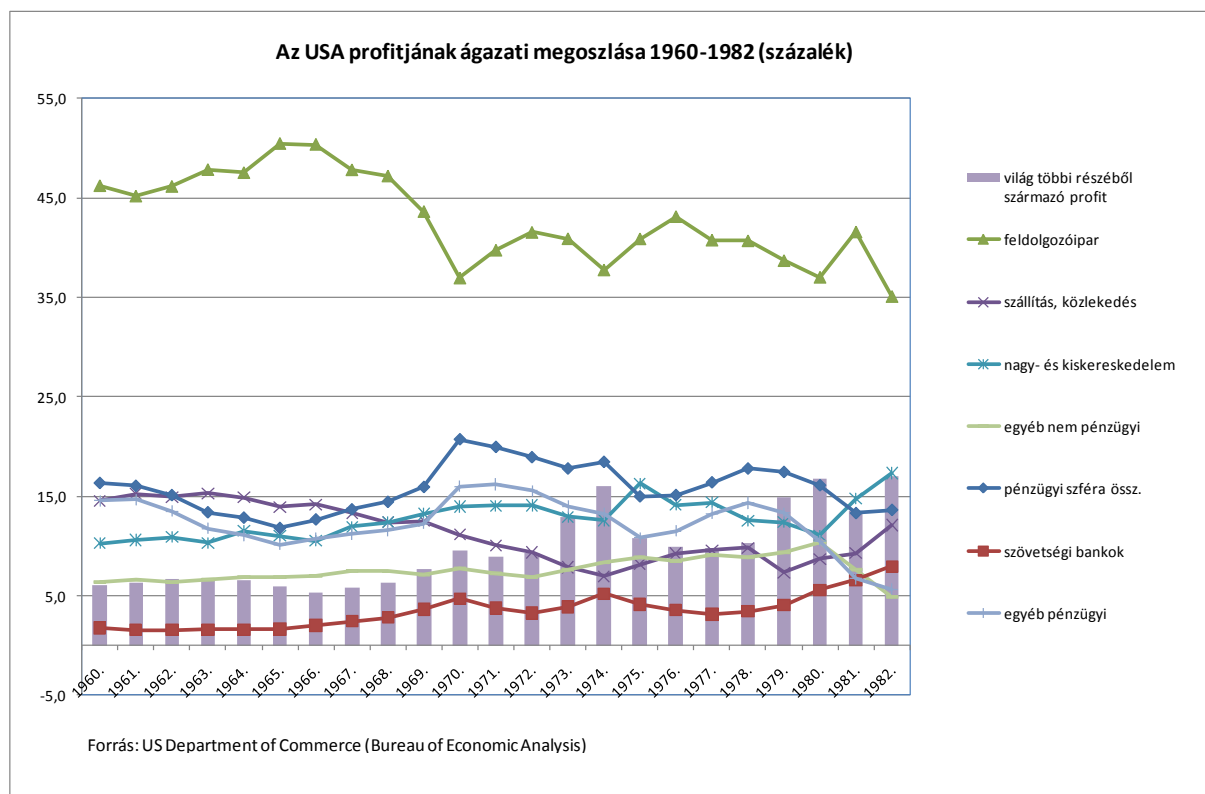

8. ábra

A feldolgozóipari profit 60-as évek közepét követő csökkenése a 70-es évek elején megállt, és a feldolgozóipar 1982-ig megtartotta az összpfiton belüli 40 százalékos körüli részesedését. Az ekkor magas kamatokkal működő szövetségi banki szféra profitjának súlya megemelkedett, és az egész tárgyalt periódus legnagyobb részesedését érte el 1982-ben. (ld. 9. ábra)

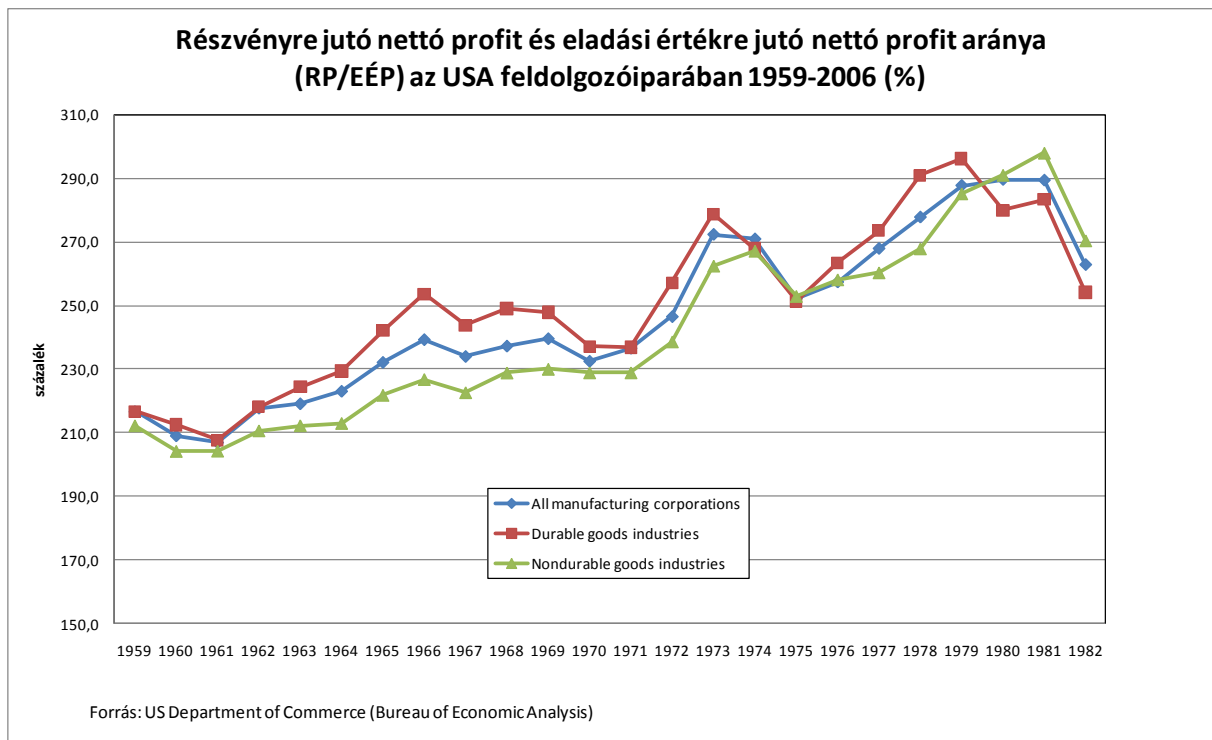
9. ábra

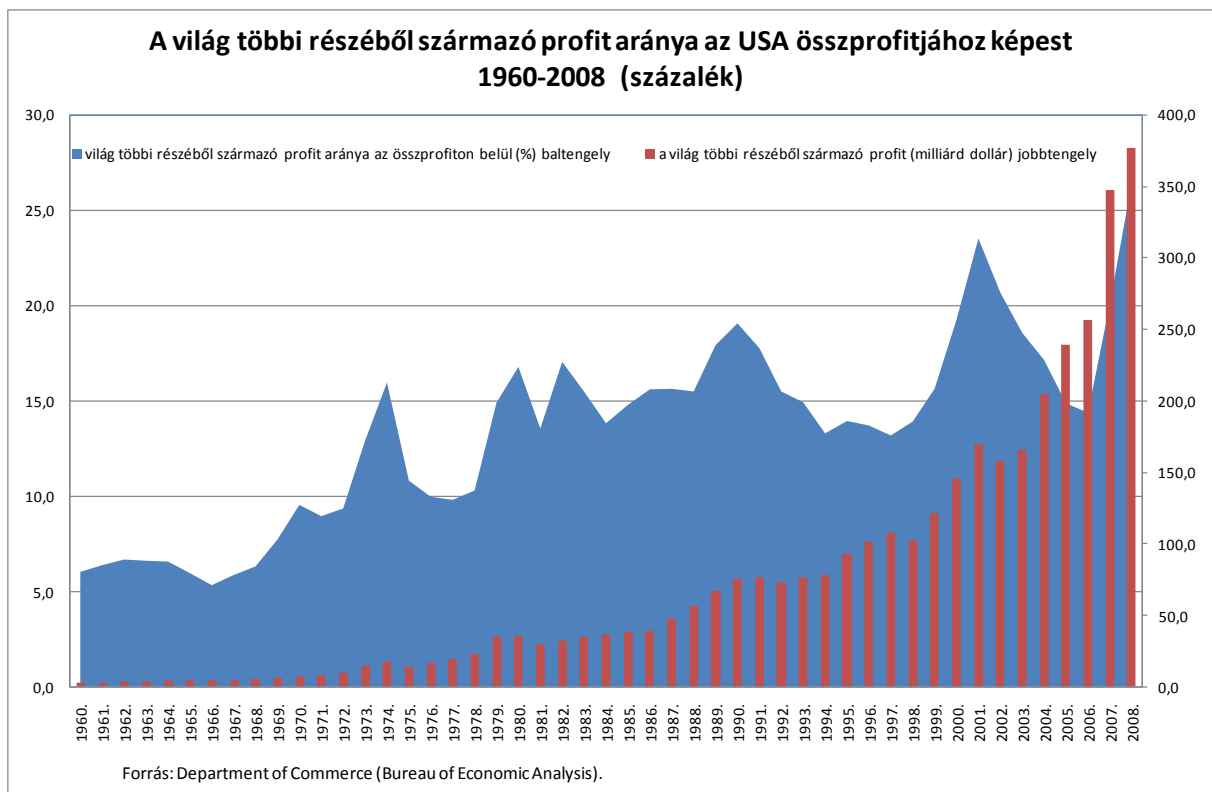
Továbbá: mint a 10. ábra mutatja, a részvények szárnyaltak: a részvények egy-egy dollárja jobban fizetett, mint maga a termelés (az eladási értékre jutó profit aránya jóval elmaradt a részvényre jutó profit arányától). Ez arra utal, hogy a pénzügyi szféra profitrészesedésének fent jelzett visszahúzódása ellenére, már ekkor kialakult a gazdaságban a pénzügyi műveletek felé hajtó mechanizmus (a nem pénzügyi szféra profrátája ugyanis nem tért vissza az 1960-as évek eleji szintre), ami később a 2008-ban kirobbant válságig vezető finanszírozásnak lett a mélyen fekvő alapzata.

Fontos az is, hogy a 60-as évek végétől megindult a profitbevonás a világ többi részéből. (Ld. 9. ábra és 11. ábra) Az innen származó profit aránya az összes amerikai profiton belül a 60-as évekre jellemző 6-6,4 %-ról 1982-re 17,1 %-ra ugrott. (2008-ban pedig, nagyobb hullámszökkenések után, már 26,5 %-ot tett ki!) **A 70-es évek tehát az USA számára a növekvő külső erőforrás bevonást (a máshol megtermelt új érték lecsapolását) jelentette, és ez a folyamat azóta is tart. Az amerikai gazdasági modell modernizációs sikerének megítélésekor ezt a tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni.**

10. ábra

11. ábra

Ezt a tőkebevonást elősegítette az USA kamatpolitikája is, amit az amerikai vállalati szféra szükségleteire érzékenyen reagáló központi banki rendszer („Fed”) ún. nyíltpiaci bizottsága (Federal Open Market Committee - FOMC) tevékenysége valósított meg.

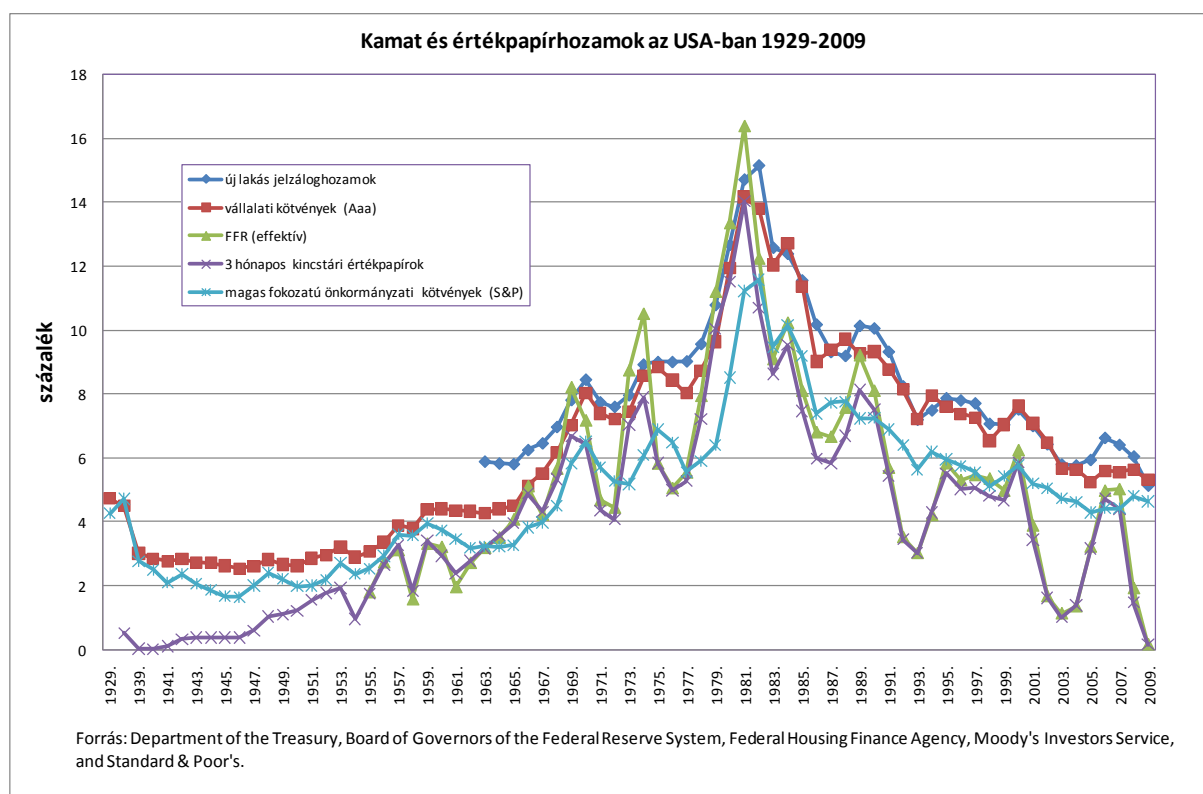
2.3.3 Az USA kamatpolitikája

Az USA kamatpolitikája sikeresen szolgálta az ország világgazdasági pozíciójának erősödését.

1955 óta fent említett FOMC (amelyhez hasonló a magyar Monetáris Tanács) határozza meg azt a kamatlábat, amelyhez a bankszféra alkalmazkodik. Az ún. „federal funds rate” (FFR), a szövetségi pénzalapokra vonatkozó alapkamat-cél irányítja a bankközi műveleteket. A FFR hatásában hasonló a londoni bankközi kamatlábhöz (LIBOR) azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi spontán alakul is, és az elemzők utólag állapítják meg ennek mértékét, amelyet nyilvánosságra hozva ez a kamatláb a piacra szabályozó, de – éppen kialakulásának mechanizmusa miatt – inkább visszaerősítő hatással bír. A FFR célértékét ezzel szemben a FOMC tagjai határozzák meg *előre*. A cél-FFR a piaci mechanizmusokon keresztül meghatározza a kölcsönkamatozat, a hitelkínálatot, az inflációt, a valutaárfolyamot, az állam önfinanszírozó képességét. (A három hónapos lejáratú állampapírok aukciós hozama és az FFR között 1955 és 2008 között 0,993-as korrelációs együtthatót találunk, az egyezés 1990 óta még ennél is nagyobb.)

Ez az irányadó kamatláb a piaci helyzetet tükröző hullámmozgásokkal (különösen a két olajárrobbanás alatt), de 1955 és 1981 között határozott emelkedő trendet rajzolt ki: 1,79 százalékról 16,39 százalékra nőtt. Ezt követően azonban épp olyan meredeken zuhant évről évre, mint ahogy addig növekedett. 2008 átlagában 1,92 százalék, 2009 decemberében viszont már csak 0,12 százalék volt. Az FFR-rel együtt mozogtak az egyéb banki ügyletek hozamai is. A válságperiódusok természetesen ebben az időszakban is jól kivehetők voltak (1986-os bankcsőd-hullám, 90-es évek elejének válság, a 2000-es évek elejének válsága stb.). Ilyenkor a csökkenés felgyorsult, amit korrekció követett. (Ld. 12. ábra)

12. ábra

Az alacsony kamatok a költségvetési hiány finanszírozását is szolgálják, hiszen az USA kormányzata a 80-as évek óta – néhány kivételes évtől eltekintve – növekvő deficittel menedzseli az országot.

2.3.4 Deficitese költségvetés

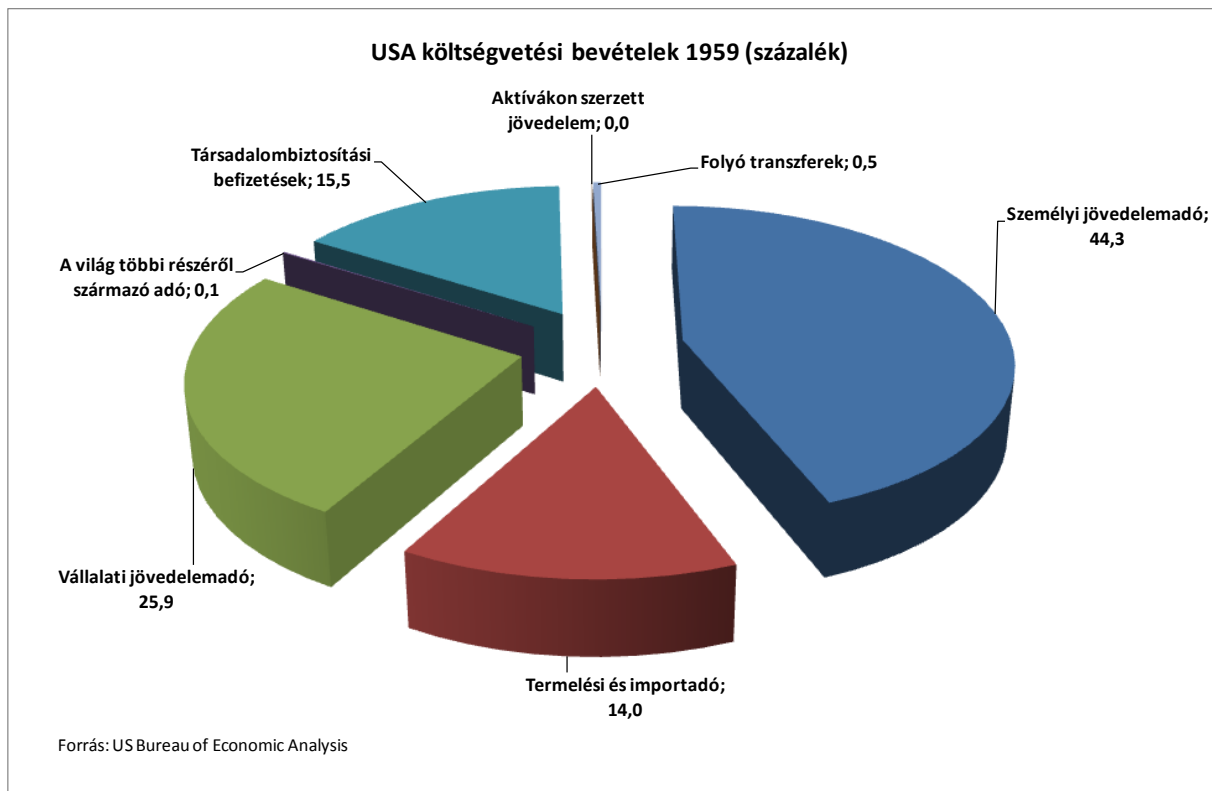
A külső forrásbevonás lehetővé tette a növekvő költségvetési deficit fenntartását.

Az USA költségvetése az 1970 évek vége óta növekvő hiányt mutat, csak az ezredfordulón volt 4 év, amikor szufficittal zárt. 2009-ben, a válságkezelés következtében a hiány közel duplájára, 1,4 billió dollár fölé nőtt. A hiányt a kormány hitelekkel (kötvénykibocsátásból) fedezi, amihez az alacsony FFR kedvező feltételt nyújt.

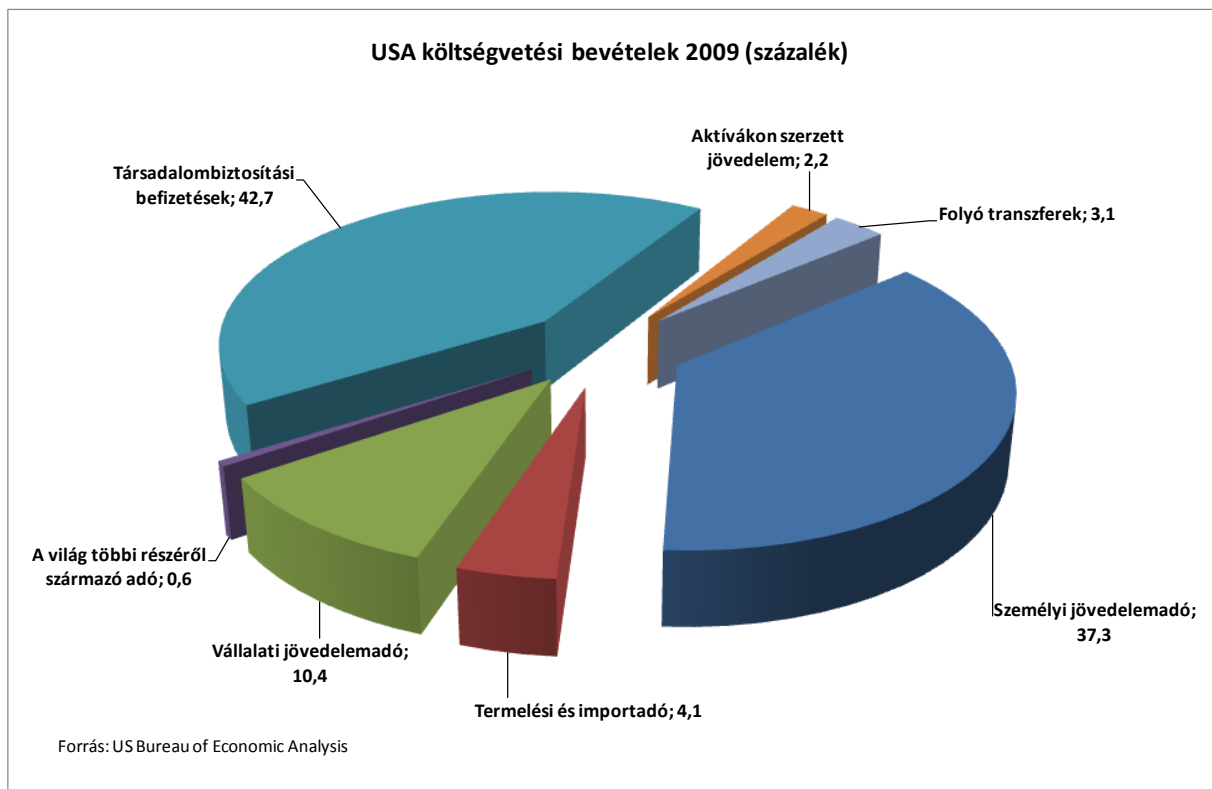
Az egyenleg romlása egyrészt a bevétel szerkezetének, másrészt a kiadások szerkezetének változásából adódik. A bevételek között fokozatosan **visszaszorultak a tőkét terhelő adók**, (1959-ben a termelési és profitadó még az összbevételek 39,9 %-át tette ki, 2009-ben már csak 14,5 %-át), miközben nőttek a társadalombiztosítási befizetések, amelyek azonban eltolódtak a munkavállalói befizetések felé. (Ld. 13. ábra és 14. ábra)

13. ábra

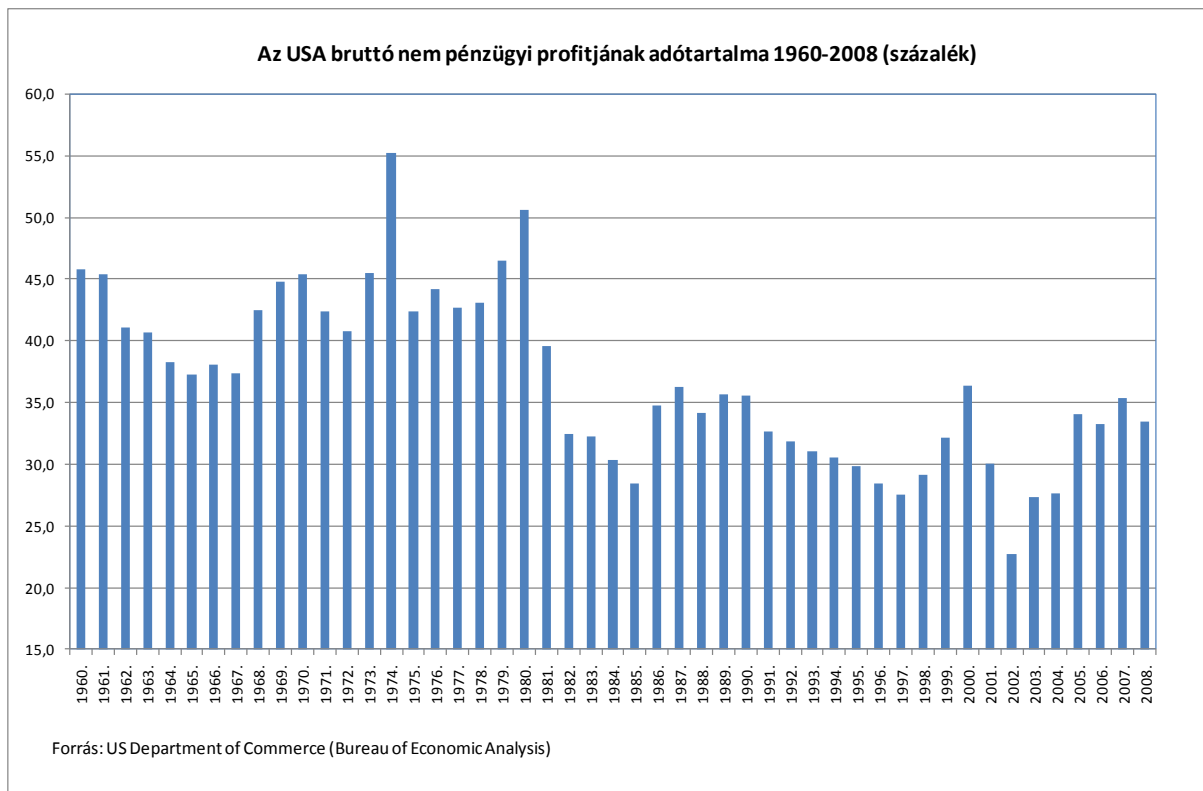

14. ábra

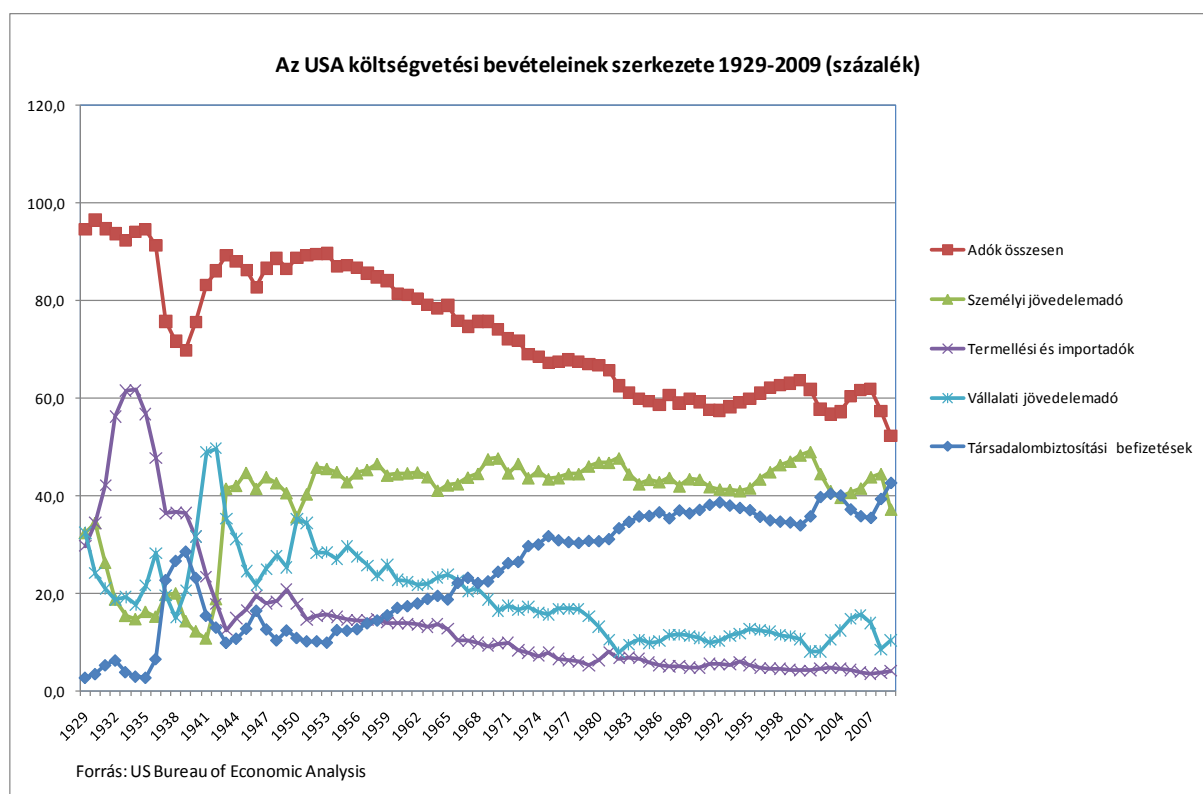
A hiány kialakulását a profitadó 1981 után látványos mérséklése kísérte (ld. 15. ábra) miáltal a vállalatok egyre kisebb mértékben járultak hozzá az állami (nagyreszt szociális, ingadozó mértékben pedig hadi) kiadások fedezéséhez. A profit tehermentesítésére annál is inkább szükség volt, minthogy a profitráta csökkent, ami visszafogta a beruházásokat.

15. ábra

A bevételek alakulását folyamatában mutató 16. ábról jól látszik, hogy a vállalati nyereségadó aránya a kormánybevételek között 1942-ben még 49,8 1950-ben 35,2, 2009-ben azonban már csak 10,4 %-ot tett ki (és még a háború idején is nagyobb arányú volt, mint ma).

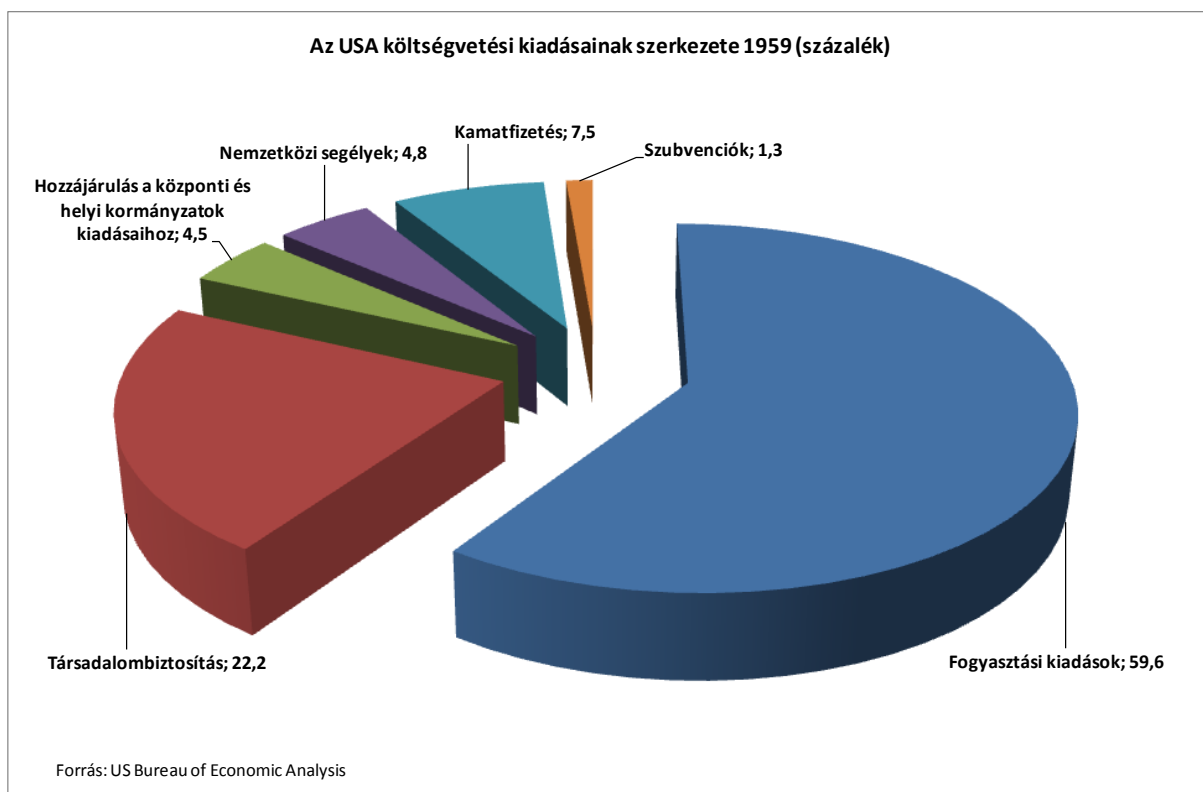
16. ábra

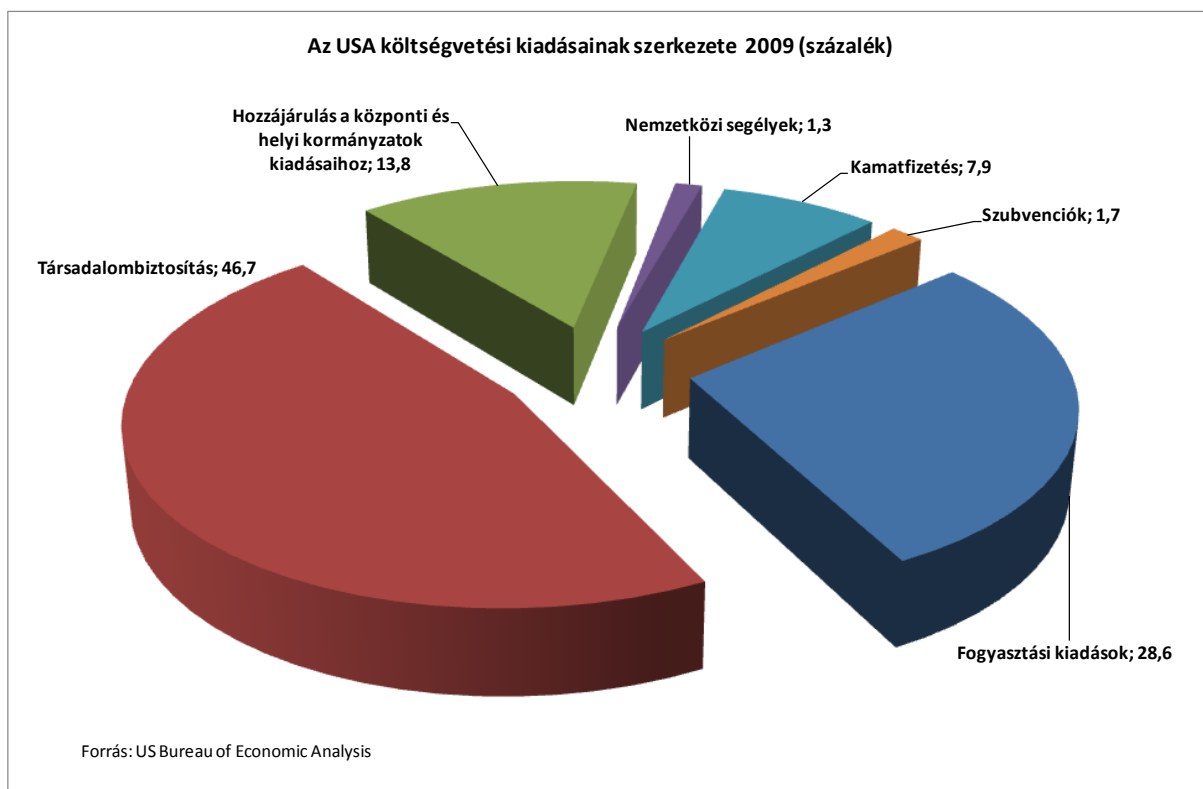
A kiadások legnagyobb tétele a társadalombiztosítás (munkanélküli ellátás, Medicare stb.). Ennek aránya az első válság idején (1931) elérte a kormánybevételek 89,5%-át, jelenleg (2010) 72,4 %-on áll.

A kiadásokhoz viszonyítva azonban még ennél is jelentősebben változott a kép: a társadalombiztosítási költség az 50-es évek végén a kiadások egynegyedét sem érte el, jelenleg 46-47 %-ot tesz ki. (ld. 17. ábra és 18. ábra) Ha a világháborúig tartó időszak turbulenciáitól eltekintünk, a társadalombiztosítási kiadások súlya különösen 1952 és 1961, illetve 1965 és 75 között nőtt gyorsan. A 60-as évek elején, majd 1975 után másfél évtizedig sikerült ezeket a kiadásokat szinten tartani, de a 90-es évek óta súlyuk lassan de stabilan növekszik. (Ld. 19. ábra) Mindez annak a jele, hogy az állam nélkül az USA piacgazdasága sem képes fenntartható társadalmat működtetni (több mint 40 millió ember még így is kiesik a rendszerből).

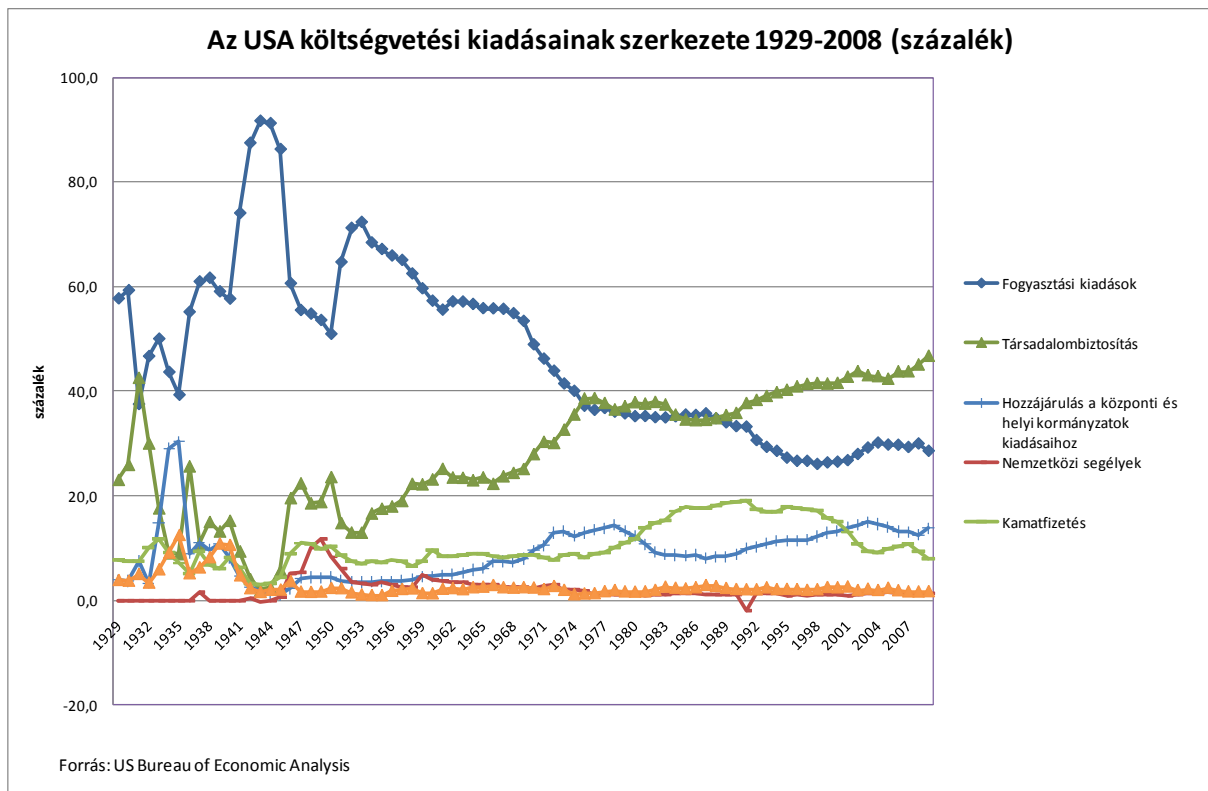
17. ábra

18. ábra

19. ábra

Az USA jólétét a kormány eladósodásán keresztül a világ finanszírozza. Az állam adóssága 2010 júniusában közel 13,2 billió (10^{12}) dollárral, a GDP több mint 90 %-ával ért fel, és 2012-ben meg fogja haladni a GDP-t. (A kongresszus 2010 februárjában emelte fel a kormány által felvehető hitel limitjét 12,9 billióról 14,3 billió dollárra) (Treasury Direct).

Ennek az adósságnak (az azt megtestesítő értékpapíroknak) túlnyomó többségét külföldiek birtokolják. Az amerikai kormány kötvénykibocsátásai ebből az adósságból egyharmadot tesznek ki, ami kb. 3,96 billió dollárral egyenlő. Ezen belül a legnagyobb vásárló Kína (közel egynegyed résszel), Japán (egyötöd rész), őket követi az Egyesült Királyság, az olajexportáló országok, Brazília és az offshore-paradicsom Karibi térség. Jelentős még Hongkong, Tajvan, és Oroszország részesedése is. (USDoT 2010)

Kína részesedése az utóbbi években futott fel, ami azt is jelenti, hogy tulajdonképpen Kína finanszírozta az USA válságmenedzsmentjét. (Kb. annyi értékű – közel 900 milliárd dollár – amerikai állami értékpapír van a birtokában, mint amennyibe a válságcsomag került.) (Treasury Direct). Az USA hegemon világpozícióját ez azonban önmagában nem rendíti meg.

3 Összegzés

Az eddigiekből kiderül, hogy markáns trendváltással van dolgunk 1981 után. Ez az a neokonzervatív fordulópont, ami a tőkeértékesülés és egyben a szabad devizaműveletek (spekuláció) számára kedvező szabályozási légkört megeremtette, az amerikai gazdaság tőkevonzó képességét megerősítette, és egyben az USA gazdaságának saját

egyensúlytalanságát a külvilág által finanszírozhatóvá tette. Mindez az amerikai gazdaság hegemon szerepének megerősödését hozta magával.

A fordulat azt is jelzi, hogy a hierarchikus világgazdaságban azonos játékszabályok mellett a pozíciók merevek. Az USA 1981 előtt és utána is a világgazdaság vezető szereplője volt, pedig a két periódus gazdaságmenedzsmentje jelentősen eltért egymástól. Az első periódusban felhalmozott pozícióelőny alapozta meg, hogy az USA a Bretton Woods-i rendszer megszűnéséből, majd az utána következő hitelexpanzióból úgy kerüljön ki, hogy közben a maga javára erősítse világgazdasági beágyazottságát (tőkekivitel és tőkevonzás).

A továbbiakban a hosszú ciklus lefelé ívelő szakaszát vizsgáljuk, azt, hogyan lehetséges a hierarchizált világgazdaságban a hanyatlást a gazdasági erőpozíciók jóvoltából növekedéssé transzformálni, anélkül, hogy a válság immanens okai megszűnnének. A neoliberais keretek között zajló tőkefelhalmozás és az ahhoz folyamatosan kapcsolódó finanszírozás mentén elemezzük az újabb nagy világgazdasági válságig tartó folyamatokat, a válság görgetését, a további áthárítási köröket. Végül elméleti síkon összefoglaljuk a válságáthárítás hierarchikus világgazdaságban folyó mechanizmusait.

Ezt követően bemutatjuk, hogyan illeszkedtek mindehhez az elmúlt évtizedek munkaerőpiaci változásai úgy globális, mint regionális és helyi szinten (USA, EU, Magyarország, Kína, Latin-Amerika stb.). A fő munkaerőpiaci jellemzőkön (bérek, munkaerőköltség, munkaórák, foglalkoztatási formák, migráció stb.) mellett kitérünk az alkalmazott foglalkoztatási politikákra is. Elméleti összegzésként bemutatjuk a „pöttyös labda effektust”, az elöregedés ezzel összefüggő problémáját és a mai világgazdasági szisztéma „haldokló főnix” jellegét, azt, hogy mit jelent a „bérmunka válsága”.

4 Hivatkozások

- Akamatsu, Kaname (1962): A historical pattern of economic growth in developing countries. *Journal of Developing Economies*, 1(1):3-25, March-August.
- Andor László (s.a.): Amerikai politika a XX. században. Változó Világ 21. Budapest
- Arns R.G. (1998): The other transistor: early history of the metal-oxide semiconductor field-effect transistor. *Engineering Science and Education Journal* Issue Date: Oct 1998 Volume: 7 Issue:5, pp. 233 - 240
- Arrighi, Giovanni (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei. David Harvey interjúja giovanni Arrighivel. *Eszmélet* 84. sz. 2009 tél
- Artner Annamária – Farkas Péter – Lóránt Károly – Németh Tibor (1995): 8 kérdés az eladósodásról. MTA VKI, ECOSTAT, Budapest
- Artner Annamária (1989): A nem szocialista világ mikroelektronikai ipara. Kandidátusi értekezés. Budapest,
- Borchardt, Kurt (1987): Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. . In.: Válság, recesszió, társadalom, KJK Budapest, 1987, 11-28. o.
- Brzezinski, Zbigniew (1997): *The Grand Chessboard*. Zbigniew Brzezinski, Basic Books, New York
http://www.amazon.com/reader/0465027261?_encoding=UTF8&*Version*=1&*entries*=0#reader_0465027261
- Collins, William J. – Williamson, Jeffrey G. (1999): Capital Goods Prices, Global Capital Markets and Accumulation: 1870-1950. NBER Working Paper Series: Historical Paper 116. National Bureau of Economic Research, May 1999
<http://www.nber.org/papers/h0116.pdf>
- Csáki György (2006): A nemzetközi gazdaságtan és a világgazdaság alapjai. Napvilág Kiadó Budapest
- Devlin, Robert - Ffrench-Davis, Ricardo (1995): The Great Latin-America Debt Crisis: A decade of assymmetric adjustment. *CEPAL Revista de Economia da Política* Vol 15 No 3 (59) julho-setembro/95. <http://www.rep.org.br/pdf/59-8.pdf>
- Eckbo, B. Espen (2007): *Handbook of Corporate Finance*. Empirical Corporate Finance Volume I. North-Holland/Elsevier 2007.
- ECLAC – CEPALSTAT: Economic Indicators and Statistics. External sector. Balance of payments. <http://websie.eclac.cl/sisgen/ConsultaIntegrada.asp>
- EPO: Patent No. GB439457, European Patent Office, filed in Great Britain 1934-03-02, European Patent Office
<http://v3.espacenet.com/publicationDetails/biblio?CC=GB&NR=439457&KC=&FT=E>
- FDIC (1997): History of the Eighties Lessons for the Future. Volume I: An Examination of the Banking Crises of the 1980s and Early 1990, December Federal Deposit Insurance Corporation Public Information Center.
http://www.fdic.gov/bank/historical/history/191_210.pdf

- Ferrer, Aldo (1984): Latin American Foreign Debt: Problems and Prospects. Studies in Comparative International Development (SCID) Volume 19, Number 3 / September, 93-106. pp.
- GPO: Economic Report of the President: 2010 Report Spreadsheet Tables <http://www.gpoaccess.gov/eop/tables10.html>
- Heston, Alan – Summers, Robert - Aten, Bettina: Penn World Table Version 6.3, Center for International Comparisons of Production, Income and Prices at the University of Pennsylvania, August 2009. http://pwt.econ.upenn.edu/php_site/pwt63/pwt63_form.php
- Inozemcev, N. N. – Primakov, J. M. – Gurjev, I. J. szerk. (1978): A kapitalizmus válsága az 1970-es években. Kossuth, Budapest
- Kollár Zoltán (1992): Stabilizáció vagy modernizáció. A latin-amerikai gazdaság az ezredforduló előtt (1960-1990). Közgazdasági (f)irkák. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem PTK. Budapest, 1992
- Krugman, Paul (1979) A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income. The Journal of Political Economy, Vol. 87, No. 2. (Apr., 1979), pp. 253-266. Stable URL: <http://links.jstor.org/sici?sici=0022-3808%28197904%2987%3A2%3C253%3AAMOITT%3E2.0.CO%3B2-6>
- Lemieux, Pierre (2005): The Oil Price Mirage. Mises Daily: Tuesday, August 23, Ludwig von Mises Institutes. <http://mises.org/daily/1892>
- Lockheed P-38 Lightning USA kép: <http://www.aviation-history.com/lockheed/p38.html>
- Meadows, Donella (s.a.). A Decade Lost, when There Isn't a Decade to Lose. Sustainability Institute. London http://www.sustainer.org/dhm_archive/index.php?display_article=vn274decadeed
- Piketty, Thomas - Saez, Emmanuel (2006): The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective" with Thomas Piketty, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 96(2), 2006, 200-205 (NBER Working Paper No. 11955 version) <http://www.econ.berkeley.edu/~saez/piketty-saezAEAPP06.pdf>
- Piketty, Thomas - Saez, Emmanuel (2007): How Progressive is the U.S. Federal Tax System? A Historical and International Perspective *Journal of Economic Perspectives—Volume 21, Number 1—Winter 2007—Pages 3–24* <http://elsa.berkeley.edu/~saez/piketty-saezJEP07taxprog.pdf>
- Rich, Ben R. (1995): Clarence Leonard (Kelly) Johnson. The National Academies Press. Vol. 67 <http://www.nap.edu/readingroom.php?book=biomems&page=cjohnson.html>
- Rozsnyai Ervin (2002): Az imperializmus korszakváltásai. Rozsnyai Ervin, Budapest
- Rügemer, Werner (1987): A Szilíciumvölgy. Kossuth Könyvkiadó Budapest.
- Saez, Emmanuel honlapja: <http://www.econ.berkeley.edu/~saez/>
- Seidman, L. William (1993): Full Faith and Credit: The Great S&L Debacle and Other Washington Sagas
- SIPRI: Stockholm International Peace Research Institute Military Expenditure Database. <http://milexdata.sipri.org/>
- Staniford, Stuart (2008): Death Rates and Food Prices, January 14, The Oil Drum <http://www.theoil Drum.com/node/3495>
- Stuck on Stupid. http://www.usstuckonstupid.com/sos_charts.php#

- Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Aula Kiadó, Budapest
- Szász Gábor (1999): A kelet-európai országok műszaki fejlődésének sajátosságai 1945–1990. Kandidátusi értekezés
- Szigeti Péter (2005): Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Napvilág, Budapest, 2005.
- Taylor, J. Peter (1996): The Way the Modern World Works: World Hegemony to World Impasse. Chichester: Wiley
- The World Bank Data. External debt stocks, total (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.CD>
- The World Bank Data: Debt service on external debt, total (TDS, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.TDS.DECT.CD>
- The World Bank Data: External debt stocks, long-term (DOD, current US\$) <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DLXF.CD>
- Treasury Direct (2010): Monthly statement of the public debt of the United States, June 30, 2010 <http://www.treasurydirect.gov/govt/reports/pd/mspd/2010/opds062010.pdf>
- UNCTAD: Key Data from WIR Annex Tables. <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=3277&lang=1>
- UNCTADStat, Inward and outward foreign direct investment flows, annual, 1970-2011 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx>
- UNCTADstat: External long-term debt of developing economies by lending source, annual, 1970-2010 <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=116>
- USBoLS: US Bureau of Labour Statistics Household data historical. <http://www.bls.gov/web/empsit/cpseea1.pdf>
- USDoT (2010): Major foreign holders of treasury securities (in billions of dollars) holdings 1/ at end of period. US Department of Treasury. <http://www.ustreas.gov/tic/mfh.txt>
- USPO: Method And Apparatus For Controlling Electric Currents. Julio S. Edgar Lilienfeld. US Patent Office, 1925. No 1745175 <http://www.google.com/patents/about?id=uBFMAAAAEBAJ&dq=1745175>
- Vernon, Raymond (1971): Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U.S. Enterprises. New York: Basic Books.
- Visualizing Economics. Poster. <http://www.visualizingeconomics.com/>
- Wallerstein, Immanuel (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, Budapest, 1983
- Williamson, John (1990): What Washington Means by Policy Reform. Chapter 2 from Latin American Adjustment: How Much Has Happened? Edited by John Williamson. Institute for International Economics, U.S. (March) <http://www.iie.com/publications/papers/paper.cfm?ResearchID=486>
- WTRG: Oil Price History and Analysis. WTRG Economics. <http://www.wtrg.com/prices.htm>